

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ MƏRHƏLƏ VƏ PROBLEMLƏRİ TÜRKİYƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nurlanə Musa qızı Mustafayeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor
Elman Hilal oğlu Quliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sədat Cəvdət oğlu Adıgüzel

Filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05–Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktualığı və işlənmə dərəcəsi. Problemin araşdırılmasını bir sıra amillər şərtləndirmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarix boyu Şərqi, xüsusilə türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatından başlayan bu əlaqələr müasir dövrdə də davam edir. “Kitabi Dədə Qorqud”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Koroğlu” dastanları, bayatılar, laylalar, lətifələr və digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də yayılmış və ədəbi düşüncə üçün zəngin mənbə rolunu oynamışdır. Klassik Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Həbib, Kişvəri, Məhəmməd Füzuli və digərlərinin əsərləri türk ədəbi mühitinə böyük təsir göstərmişdir.

Baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsində və zənginləşməsində iz qoymuşdur. XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühitində yaranan fərqliliklər aradan götürülərək eyni ədəbi mühit kontekstində inkişaf etmişdir. 40-dan çox Azərbaycan şairinin – Hamidi, Xəlili, Həbib, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Mətemi, Xəzani, Həsiri, Hafizi, Bidari, Səhəbi, Pənəhi, Acem Niyazi və digərlərinin Osmanlı sarayına gedərək orada yazıb-yaratmaları ədəbi mühitin geniş və zəngin olmasından xəbər verir.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən qarşılıqlı əlaqələrdə yeni şərait yarandı. Çar Rusiyasının Qafqazı işğal etməsi Türkiyə ədəbi mühiti ilə əlaqələri bir qədər arxa plana keçirdi. Lakin XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitin təsiri altında Türkiyə ilə ədəbi əlaqələr inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və başqalarının yaradıcılıqlarının Türkiyə ədəbi mühitində tanınması, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid Tarhan, Məhməd Əmin Yurdaqul, Tofiq Fikrət kimi türk şairlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ədəbi mühitlərin zənginləşməsinə gətirib çıxardı. Bakıda çap olunan hər hansı bir məqalə və ya əsər Türkiyədə də oxunur, yaxud Türkiyədə baş verən hadisələrə Bakıda münasibət bildirilirdi. Birinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyədə erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi qırğınların nəticəsində yetim qalan uşaqlar Bakıya gətirilir və onlara yardımların

edilməsi üçün zəruri işlər görülürdü. Qarsdan gələn qaçqınların bir hissəsi Gəncədə, digər bir hissəsi isə Bakıda yerləşdirilmişdi. Qısa müddətdə qaçqınlar üçün müəyyən maliyyə vəsaiti toplanmışdı. Türkiyəyə mənəvi dəstək üçün 1917-ci ildə “Qardaş köməyi” məcmuəsi nəşr olunmuşdu. Hüseyin Cavid, Əhməd Cavad, Ömər Faiq Nemanzadə, Hacı İbrahim Qasimov və başqa şair, yazıçı, publisistlərin məcmuədə dərc edilən yazılarında Türkiyədə baş verən hadisələrdən narahatlıq ifadə olunur və dinc insanlara qarşı zorakılıq hərəkətləri qəti şəkildə pislənirdi. Belə bir çətin şəraitdə bu məcmuənin çapı iki qardaş xalqın mənəvi birliyinin növbəti göstəricilərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Osmanlı və Azərbaycan hərbiçilərindən ibarət qurulmuş Qafqaz İslam Ordusunun Bakını yadellilərin işğalından azad etməsi milli-mənəvi bağlılığı möhkəmləndirdi və birbaşa ədəbi əlaqələri artırdı. Lakin bu bağlılıq uzun sürmədi. 1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Azərbaycanla Türkiyə arasında ədəbi əlaqələrdə yeni şərait yarandı. Siyasi baxımdan sovet-türk münasibətlərində baş verən yaxınlaşma elmi-mədəni mühitə və ədəbi əlaqələrə də öz təsirini göstərdi. Azərbaycan sovet hökuməti Türkiyədən türk dili və ədəbiyyatı mütəxəssislərinin göndərilməsini xahiş etdi. Türkiyədən gələn mütəxəssislər Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda proqramlar, dərslərlər hazırlamalı, tələbələrə türk dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris etməli idilər. Bu vəziyyət Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərinin araşdırılmasına olan marağı artırmış və bəzi ilk addımlar atılmışdır. Bakıya gələn İsmayıl Hikmət Ərtaylan ali məktəblərdə Türkiyə ədəbiyyatını tədris etməklə yanaşı Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabını yazmışdır. O, bununla da kifayətlənməmiş, Özbəkistan, Dağıstan, Krım, Peterburq, Kazan və başqa yerlərə elmi ezamiyyətlərə gedib arxivlərdə işləyərək əlavə tədqiqatlar aparmış, həmin əsərini dissertasiya mövzusu olaraq müdafiə etmiş və Bakı Dövlət Universitetinin Professorlar Şurası tərəfindən 1927-ci ildə professor adı almışdı. 20-ci illərdə Muhiddin Birgən də Azərbaycana

gəlmiş və müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının əsasını qoyanlardan biri o olmuşdur. Həm İsmayıl Hikmət Ərtaylan, həm də Muhiddin Birgən Azərbaycan mətbuatında və elmi nəşrlərində məqalələr dərc etdirmiş, eyni zamanda bir çox tələbələr yetişdirmişlər. Təhsilini Almaniyanın Berlin və Leypsiq Universitetlərində almış, Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamış Xəlil Fikrət Kanadın, “Tənin” qəzetinin baş redaktoru olmuş, İttihad və Tərəqqi Partiyasının fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş Hüseyn Cahid Yalçın kimi ictimai xadimlərin o illərdə Bakıya gələrək müəllim işləmələri ədəbi-mədəni, elmi mühitlərin yaxınlaşmasını və araşdırmaları şərtləndirən amillərdən olmuşdur.

Türkiyədən gələn mütəxəssislərin Azərbaycanda fəaliyyətləri 1927-ci ilə qədər davam etmişdir. SSRİ və Türkiyə arasında siyasi münasibətlərin təcridən zəifləməsi nəticəsində onlar Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuşlar. İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Muhiddin Birgən Azərbaycanı məhz siyasi səbəblərə görə tərk etdiklərini daha sonralar yazmışlar. Bu zaman Sovet İttifaqına səfər edən hər bir Türkiyə vətəndaşı Azərbaycana hər hansı məqsədlə gəlirdisə, o, müvafiq orqanlar tərəfindən türk zabiti, xəfiyyəsi və casusu hesab edilir, onların gizli məqsədlər güddüyü düşünülürdü. Elə buna görə də 20-ci illərin əvvəllərində Türkiyədən Azərbaycana göndərilən müəllimlərə şübhə ilə baxılırdı. Türkiyədən olan müəllimlər Azərbaycanı tərk etmədikləri təqdirdə həbs oluna bilərdilər. 20-ci illərin sonlarında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın ətrafında başlatılan siyasi kampaniya bunu deməyə əsas verir. Həmin vaxtdan etibarən Türkiyə ədəbi mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələr zəifləmiş, kəsilmiş və 50-ci illərin sonları-60-cı illərin əvvəllərinə qədər böyük boşluq yaranmışdır. 70-80-ci illərdə mövcud sistem şəraitində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Mərkəzin vasitəsi ilə ədəbi əlaqələr mövcud olmuşdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra isə ədəbi əlaqələrdə və Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin Türkiyədə araşdırılmasında tamamilə yeni mərhələ başlanmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, ədəbi əlaqələrə, Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və

problemlərinin Türkiyədə araşdırılmasına ictimai-siyasi proseslər təsir etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə elmi-nəzəri fikrində sistemli şəkildə araşdırılmasına XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. Tədqiqatlara baş verən proseslər, ictimai-siyasi şərait və əlaqələrin səviyyəsi ciddi təsir etmişdir. Kilisli müəllim Rüşad, Məhməd Fuad Köprülü, Orxan Şaik Gökyay, Muharrəm Ergin, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Muhiddin Birgən və başqalarının tədqiqatları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında və elmi-nəzəri fikrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Məhməd Fuad Köprülü və İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan ədəbi mühitinə çox yaxın olmuş, ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması prosesində iştirak etmişlər. Onların əsərlərində yalnız ədəbiyyat tarixi deyil, eyni zamanda ayrı-ayrı klassik şairlərin yaradıcılığı da müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuşdur. Məhməd Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” kitabı Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabı ilə eyni vaxtda dərc edilərək ədəbi mühitə təqdim olunmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan Bakıda yaşayarkən bir neçə məqalə və tədqiqat işi yazaraq ədəbi prosesdə iştirak etmişdir. Onun “Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar” (“Kommunist” qəzetinə əlavə), “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc edilən məqalələri, eləcə də Azərbaycanda çap olunan ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı ədəbiyyat tarixinin və elmi-nəzəri fikrinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Hər iki alim Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə dair təkcə sistemli şəkildə araşdırmalar aparmamış, eyni zamanda iki qardaş xalqın mənəvi, ədəbi-bədii əlaqələrinin möhkəmlənməsində əvəzolunmaz fəaliyyət göstərmişlər.

20-ci illərin sonlarından etibarən araşdırmalara bir müddət fasilə verilsə də ortaq türk ədəbiyyatı məsələlərində bu meyil davam etmiş, yeni tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Orxan Şaik Gökyay və Muharrəm Erginin “Dədə Qorqud” kitabı, Məhməd Fuad Köprülünün, Əbdülbaqi Gölpınarlının klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqat işləri ədəbiyyatşünaslığı

zənginləşdirmişdir. Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan və başqalarının əsərlərində qarşılıqlı ədəbi əlaqələr haqqında da fikirlər bildirilmiş və dərin təhlillər aparılmışdır.

Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasına siyasi mühacirətin də fəaliyyəti böyük təsir göstərmişdir. Bolşevik işğalından sonra Türkiyədə məskunlaşan siyasi mühacirət nümayəndələrinin dərc etdikləri “Yeni Kafkasya”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan Yurd Bilgisi”, “Azərbaycan” və sair kimi mətbuat orqanlarında Azərbaycan ədəbiyyat xadimlərinin həyat və yaradıcılığına dair yazıların verilməsi türk ədəbiyyatşünaslarının bu problemi daim gündəmdə saxlamalarına, Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı məsələlərini tədqiqata cəlb etmələrinə istiqamət-ləndirmişdir.

Sovet-Türkiyə siyasi münasibətlərində 60-cı illərin əvvəllərində normallaşma proseslərinin başlanması digər sahələr kimi ədəbi əlaqələrə və Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılmasına da müsbət təsir etmişdir. Şair və yazıçıların qarşılıqlı səfərləri, dərc edilən məqalələr bu işdə mühüm rol oynamışdır. 70-ci illərdə iki ölkə arasında siyasi münasibətlərin ümumi vəziyyəti ədəbi əlaqələrə və tədqiqatlara imkan açmış, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına olan maraq güclənmişdir. Ədəbi əlaqələr 80-ci illərin ortalarından etibarən təcridcən artmış, müstəqillik illərində yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuş, bu da Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılmasını genişləndirmişdir. Türkiyə alimlərindən Pertev Naili Boratav, Feyzi Aküzüm, Bilge Ərcilasun, Əbdülqadir Karahan, Adəm Koç, Əhməd Kabaklı, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əlaəddin Uca, Ayşə Atay, Əli Heydər Bayat, Cahid Öztelli, Əli Qafqasyalı, Sedat Adıgözəl, Seyfəddin Altaylı, İbrahim Bozyel, Əli Erol, Ənvər Uzun və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş tədqiqat işləri aparmış, məqalələr və monoqrafiyalar nəşr etdirmişlər.

Müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Bir millət-iki dövlət” ideyası əsasında möhkəmlənən Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri fonunda ədəbi əlaqələr və tədqiqat işləri yeni bir mərhələyə daxil oldu. Şair və

yazıçılardan Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Elçin, Anar, Kamal Abdulla, Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı və digərlərinin əsərlərinin Türkiyədə nəşr edilməsi və haqqında rəylərin yazılması tədqiqat işlərinin aparılmasında yeni səhifə açdı. Azərbaycandan Məmməd Aslan, Abbas Abdulla, Məmməd İsmayıl, Tofiq Abdin, Tofiq Məlikli, Türkiyədən İbrahim Bozyel, Seyfəddin Altaylı, Orxan Aras, İrfan Səpmaz və başqalarının mətbuatda müntəzəm çıxışları ədəbi mühitləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmağa və tədqiqatlara təkan verməyə kömək etmişdir.

Türkiyədə aparılan araşdırmalar özünün mövzu və problematikası, səviyyəsi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını faktoloji və elmi-nəzəri cəhətdən zənginləşdirdiyi kimi ədəbi əlaqələrin də inkişafına təsir etmişdir. Tədqiqat işlərinin sayı daha da artmış, sistemli və davamlı xarakter almışdır. Həmin əsərlərin dərinlən təhlil edilməsi və ümumi meyillərin üzə çıxarılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. Deməli, problemin araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində hansı səviyyədə araşdırılmasını öyrənməkdir.

Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan müstəqil olmadığından Türkiyə ədəbiyyatı Türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində araşdırılırdı. Türkiyə ədəbiyyatının ayrıca bir istiqamət kimi öyrənilməsində 1970-ci ildən Bakıda çap edilən “Türkologiya” jurnalının fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Jurnalın təsis edilməsi Azərbaycanı sovet türkologiya elminin mərkəzinə çevirdi. Bundan sonra Türkiyənin Tofiq Fikrət və Əbdülhəq Hamid Tarhan kimi ədiblərinin yaradıcılıqları Azərbaycanda araşdırma obyektinə olmuşdur. Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun Şərq xalqları ədəbiyyatı şöbəsində Türkiyə ədəbiyyatını öyrənən qrup yaradıldı və sonralar bu qrup Türk filologiyası şöbəsinə çevrildi. Şöbənin ilk müdiri akademik Həmid Araslının türk ədəbiyyatına dair apardığı sistemli araşdırmalar Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyə ədəbi, elmi mühitində də rəğbətlə qarşılanmışdır. Onun “Tofiq Fikrət

və Azərbaycan ədəbiyyatı”¹, “Nizami Gəncəvinin ilk mütərcimi”², “Gülşəhri və Gəncəli Nizami”³ və digər məqalələri Türkiyə ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində ilk uğurlu addımlardan idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun Türkiyənin alim və yazarları ilə məktublaşması, onlarla kitab mübadiləsi, yazıçılardan Mehdi Hüseynin səfərləri, mətbuatda çıxışları türk ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatına olan marağını artırmış və araşdırmalara təsir etmişdir.

Azərbaycan alimləri Türkiyə şair və yazıçılarının əsərlərini, ayrı-ayrı mətbuat orqanlarını dərinlən araşdırmışlar. Aqşin Babayev, Əbdüləli Kərimov, Nüşabə Araslı, Tofiq Məlikov, Aydın Abi Aydın, Allahşükür Qurbanov, Əhməd Əhmədov, Vasif Nəsiboğlu, Mirzəcan Gülmalıyev, Xalidə Quliyeva-Qafqazlı, Barat Osmanova, Əsgər Rəsulov, Rəşid Quliyev, Mirzə Ənsərli, Elman Quliyev, Jalə Əliyeva, Aydın Xəndan, Sədaqət Qasımlı, Fərhad Ağayev və digərlərinin tədqiqat işləri araşdırılan problemi öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Nizami Cəfərovun dördcildlik “Türk xalqları ədəbiyyatı”⁴, Elman Quliyevin⁵ eyni adlı əsərləri bu sahədə aparılan fundamental araşdırmalardandır.

Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına dair aparılan araşdırmaları öyrənmək istiqamətində də ölkəmizdə bir sıra işlər görülmüşdür. Aydın Abi Aydının “Füzuli və Türkiyə poeziyası”⁶, Nüşabə Araslının “Nizami və türk ədəbiyyatı”⁷, Hüseyn Həşimlinin “Azərbaycan ədəbi mühiti və

¹ Araslı, H.M. Tofik Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı // Araslı, H.M. Seçilmiş əsərləri / H.M.Araslı –Bakı: Şərq-Qərb. –2006. –s.4-16.

² Araslı, H.M. Nizami Gəncəvinin ilk mütərcimi // Bakı. –1966, 24 oktyabr. – s. 3.

³ Araslı, H.M. Gülşəhri və Nizami Gəncəvi // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. –Bakı: Gənclik–1998. –s.632-639.

⁴ Cəfərov, N.Q. Türk xalqları ədəbiyyatı: [4 cildə] / N.Q.Cəfərov. –Bakı: Atatürk Araşdırma Mərkəzi, –c. 1. Qədim dövr. –2006. –320 s.; –c. 2. Orta dövr. –2006. –320 s.; , –c. 3. Yeni dövr. –2007. –320 s.; c. 4. Ən yeni dövr. –2007. –320 s.

⁵ Quliyev, E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 4-cü nəşr) / E.H.Quliyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2017. –632 s.

⁶ Aydın, A.A. Füzuli və Türkiyə poeziyası / A.A.Aydın. –Bakı: Ozan, –2002. –280 s.

⁷ Araslı, N.H. Nizami və türk ədəbiyyatı / N.H.Araslı. –Bakı: Elm, –1980. –206 s.

türk dünyası"⁸, İsa Həbibbəylinin “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”⁹, Xalidə Qafqazlının “Kitabi Dədə Qorqud”un Türkiyədə tədqiqi tarixindən”¹⁰, Barat Osmanlı və Sədaqət Qasımlının “1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar”¹¹, Barat Osmanovanın “İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan klassik şairləri haqqında (Həbibbi Bağdadi)”¹², “20-ci illər tədqiqatçıları Azərbaycan klassikləri haqqında”¹³, Fərhad Ağayevin “İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı”¹⁴, Qumru Şəhriyarın “M.F.Köprülüzadə və onun “Dədə Qorqud kitabı”na aid qeydlər” əsəri (şərhlil təhlil)”¹⁵ və başqa araşdırmalar bu baxımdan əhəmiyyətli.

Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində tədqiqi məsələləri ədəbiyyatşünaslığımızda indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmadığından, monoqrafiya və dissertasiya işləri yazılmadığından dərinlən araşdırılması və ümumiləşdirilmiş müvafiq elmi-nəzəri nəticələrin çıxarılması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş məqalə və tədqiqat işləri çox olduğundan onların yalnız elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətli olanlarından istifadə etmişik.

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılması məsələlərini sistemli və kompleks tədqiq etmiş, araşdırmalarımızın

⁸ Həşimli, H.M. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası /H.M.Həşimli. –Bakı: Mütərcim, –2009. –198 s.

⁹ Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Nurlan, –2007. –689 s.

¹⁰ Qafqazlı, X. “Kitabi Dədə Qorqud”un Türkiyədə tədqiq tarixindən // “Kitabi Dədə Qorqud” mövzusu türk ədəbiyyatşünaslığında, –Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, –2008. –s.3-46.

¹¹ Osmanlı, B., Qasımlı, S. Ön söz // 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar. –Bakı: Nurlan, –2004. – 3-6 s.

¹² Osmanova, B. İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan klassik şairləri haqqında (Həbibbi Bağdadi) // –Bakı: Şərq filologiyası (Məqalələr məcmuəsi), –1999. –s.15-26.

¹³ Osmanova, B. 20-ci illər tədqiqatçıları Azərbaycan klassikləri haqqında // –Bakı: Türkologiya, –1991. № 3, –s.12-20.

¹⁴ Ağayev, F. İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı // F.İ.Ağayev. –Bakı: Nurlan, 2004. –132 s.

¹⁵ Şəhriyar, Q.F. M.F.Köprülüzadə və onun “Dədə Qorqud kitabı”na aid qeydlər” əsəri (şərhlil təhlil) / Q.F.Şəhriyar. –Bakı: Elm və Təhsil, –2015. –164 s.

nəticələri barədə Azərbaycanda və xarici ölkələrdə məruzələr etmiş və məqalələr çap etdirmişik¹⁶.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə və ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına həsr olunmuş məqalələr, tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, ayrı-ayrı tədqiqatçıların Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə dair fikir və mülahizələri, ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan elmi-nəzəri fikirlərdir.

Dissertasiya işində tədqiqata cəlb olunan araşdırmaların xronoloji çərçivəsi XX əsrin əvvəllərindən başlanır və müasir dövrə qədər davam edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada başlıca məqsəd Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin elmi araşdırmasının səviyyəsini tədqiq etməkdir. Məqsədə nail olmaqdan ötrü dissertasiya işində aşağıdakı konkret vəzifələri yerinə yetirmək qarşıya qoyulmuşdur:

- Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi problemlərini araşdırmaq;

- Türkiyə tədqiqatçılarının Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problem təsnifatlarının istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılması problemlərini tədqiq etmək;

- “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına həsr edilmiş tədqiqatları öyrənmək, təhlil etmək, hər iki ədəbiyyatşünaslığın fərqli və ortaq cəhətlərinə münasibət bildirmək;

- Azərbaycan ədəbiyyatının “Aşıq Qərib”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” və başqa dastanlarının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələlərini tədqiq etmək;

- klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı nümayəndələri – Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Məhəmməd Füzuli və başqalarının yaradıcılıqlarına

¹⁶ Bax: Avtoreferatın sonunda mövzu ilə bağlı çap edilmiş əsərlərin siyahısı.

həsr olunmuş araşdırmaları tədqiq və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına verdiyi töhfələri təhlil etmək;

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühitlərinin eyni olduğunu, xüsusən də türkçülük problemi kontekstində bir-birinə daha çox yaxınlaşmasını araşdırmaq;

- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin (realizm, tənqidi realizm, romantizm, maarifçi realizm və sair) araşdırılmasını öyrənmək;

- mühacirət ədəbiyyatı və onun problemlərini, ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqinin səviyyəsini öyrənmək;

- Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Muhiddin Birgən, Əli Yavuz Akpınar və digərlərinin tədqiqat işlərində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərini araşdırmaq;

- müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələlərini tədqiq etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinə dair araşdırmaları elmi-nəzəri kontekstdə tədqiq edilmişdir. Mərhələ və problemlər baxımından böyük və zəngin olduğundan bütün bu məsələləri kompleks şəkildə əhatə etmək üçün aşağıdakı elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir: sistemli araşdırma; tarixi-müqayisəli təhlil; tarixilik və müasirlik; əhatəlilik; ümumiləşdirmə.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılmışdır:

-Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının araşdırılması problemləri;

-Azərbaycan dastanlarının tədqiqi məsələləri;

-Azərbaycan aşıq yaradıcılığının araşdırılması;

-Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan klassik ədəbiyyatı məsələləri;

-ədəbiyyat tarixi, tarixçiliyi və dövrləşdirmə problemləri;

-anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması məsələləri;

-Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri;

-XX əsrin əvvəllərində ədəbi əlaqələrin araşdırmalara təsiri;

-Azərbaycan romantizminin tədqiqi problemləri;

-XX əsrin 20-ci illərinin ədəbi əlaqələr konteksti;

-Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məsələləri;

-Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının tədqiqi problemləri;

-Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığı məsələləri;

-Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində;

-müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılma səviyyəsi;

-çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında yeni meyillərin təzahürü problemləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi yalnız bu sahədə ilk tədqiqat əsəri olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Türkiyədəki tədqiqat işlərinin birinci dəfə sistemli, kompleks şəkildə araşdırılması və müəyyən nəticələrin əldə olunması ilə şərtlənir. Tədqiqat işində Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə dair son yüz ildə yazılmış ən vacib əsərlər sistemli şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı hər hansı bir mövzuya dair iki müxtəlif baxışı əks etdirən problemlərin təhlili də dissertasiya işinin elmi yeniliyini göstərir. Tədqiqat işində həm klassik, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının bəzi məsələlərinə türk ədəbiyyatşünaslığındakı fərqli yanaşmalara münasibət bildirilir. Xüsusilə, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarına, eləcə də mühacirət və sovet ədəbiyyatı məsələlərinə müxtəlif yanaşmaların olması təbiidir. Çünki hər hansı bir ədəbi-bədii fakta fərqli kontekstdən yanaşılır, təhlil edilir və qiymətləndirilir.

İlk dəfə olaraq Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və tarixçiliyi problemlərinə münasibəti araşdırılmış, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi məsələsində onların rolu göstərilmişdir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatında realizm, tənqidi realizm, maarifçi realizm, satira kimi problemlərinə

münasibətləri ilk dəfə olaraq araşdırılmış və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığından fərqli olan istiqamətlərə nəzər salınmışdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə elmi-nəzəri fikrindəki yeri ilk dəfə olaraq araşdırma obyektinə olmuş və konkret elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin fakt və materiallarından Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrində, Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinin tədqiqində, ədəbi mühitlərin öyrənilməsində, ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında və gələcək araşdırma işlərində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın materialları və elmi-nəzəri nəticələri ali məktəblərin müvafiq fakültələrində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Türk xalqları ədəbiyyatı və başqa fənlərin tədrisində faydalı olar. Tədqiqatın materiallarından iki ölkə arasında münasibətlərdə təbliğat işində də istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları AMEA-nın “Xəbərlər”ində (Humanitar elmlər seriyası), Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun məcmuələrində, Bakı Dövlət Universitetinin və eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının siyahısında olan digər elmi jurnal və məcmuələrdə nəşr edilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı problemlərinə dair müxtəlif ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, İmpakt faktorlu jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (21062 şərti işarə), beş fəsil (birinci fəsil üç paragraf 82337 şərti işarə, ikinci fəsil üç paragraf – 87753 şərti işarə, üçüncü fəsil dörd paragraf – 108560 şərti işarə, dördüncü fəsil dörd paragraf – 91349 şərti işarə, beşinci fəsil üç paragraf – 65093 şərti işarə), nəticə (13939 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin mətn hissəsinin ümumi həcmi 470099 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi verilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, araşdırma metodları, nəzəri əsasları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, apobasiası və strukturu göstərilmişdir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində”** adlanan və üç paragrafdan ibarət olan **I fəslinin “Şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqi problemləri” adlı birinci paragrafında** qeyd olunur ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması geniş və əhatəli olduğu üçün dissertasiya işində yalnız əsas məsələlər tədqiq edilmişdir.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan şifahi xalq ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı formaları haqqında sistemli tədqiqatlar aparmışdır. Tədqiqatçı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini – atalar sözləri, zərb məsəllər, bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, dastanlar, Novruz şərqi və digər formaları təhlil edərək zənginliyini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Onun gəldiyi elmi nəticələrə görə, Anadoluya keçən türk qəbilə və tayfalarının ən çox gəldikləri məkan Azərbaycan olduğu üçün şifahi xalq ədəbiyyatı da məhz bu yol ilə keçmişdir¹⁷.

Azərbaycan atalar sözləri və zərb məsəllərini tədqiq edən İsmayıl Hikmət Ərtaylan onların mənşəyi və yaranma yollarının müxtəlifliyinə də nəzər salır. Onun fikrincə, bu nümunələrin bir hissəsi müxtəlif dini etiqadlar, inamlar əsasında yaranmış və formalaşmışdır. Bununla belə, həmin nümunələr arasında mövzusunu real həyatdan alan və xalq həyatının ictimai-siyasi, tarixi düşüncəsini əks etdirən nümunələrin də olduğu qənaətinə gələn tədqiqatçı onların dini xurafatı əks etdirmədiyini və xalqın əmək fəaliyyətini, adət-ənənələrini və mədəniyyətini ifadə etdiyini bildirir.

Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı olaraq şifahi xalq ədəbiyyatının verilməsi də ilk dəfə İsmayıl Hikmət Ərtaylanın

¹⁷ Ertaylan, İ.H. Azərbaycan Edebiyatı Tarihi. I-II / İ.H.Ertaylan. –Ankara: Akçağ Yayınları, –2013. –512 s.

tədqiqat işində olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə yazılan ədəbiyyat tarixi kitablarında yazılı ədəbiyyatla şifahi xalq ədəbiyyatı bir-birindən ayrı şəkildə öyrənilmişdir. Lakin tədqiqatçı hazırladığı kitabında aşiq ədəbiyyatına yer ayırmamışdır. Müəllifin aşiq yaradıcılığını kənarı qoymasının səbəbi məlum deyildir. Bu yanlışlıq sonralar ədəbiyyat tarixi tədqiqatçıları tərəfindən aradan qaldırılmışdır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan folkloruna həsr olunmuş araşdırmalarının böyük bir qismi ortaq mətnləri əhatə edir. Bu mətnlər arasında “Molla (Xoca) Nəsrəddin” və digərləri başlıca yer tutur. Tədqiqatçı Saim Sakaoğlu Molla Nəsrəddinlə bağlı fundamental araşdırmalar aparmış, monoqrafiyasında yalnız Molla Nəsrəddin lətifələrini deyil, onun həyatı, ailəsi, digər Nəsrəddinlər haqqında da məlumatlar vermiş, tarixdəki Nəsrəddinin tanıdığımız Nəsrəddin olub-olmaması, adından deyilən lətifələrin ona mənsubluğu kimi məsələləri tədqiq etmişdir¹⁸. O, Molla Nəsrəddinin adından deyilən bütün lətifələri saf-çürük edib onun bir lətifə qəhrəmanı olaraq türk xalq mədəniyyətində, təfəkküründə tutduğu yeri və mövqeyi müəyyən etməyə çalışmış, avropalıların əsərlərində istinad edilən Molla Nəsrəddin obrazını da təhlil etmişdir. Molla Nəsrəddin lətifələrinin yalnız Türkiyə ilə məhdudlaşmadığını, digər türk xalqlarının da folklorunda yer aldığını yazan müəllif Anadoluda danışılan lətifələrlə Türkmənistan, Azərbaycan və başqa yerlərdə söylənilən lətifələri müqayisəli şəkildə öyrənərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, əslində təxminən 500-600-ə yaxın olan bu lətifələrin sayı şişirdilərək 1500-ə qədər çıxarılmışdır. Tədqiqatçının fikrincə, lətifələr gerçək obrazından uzaqlaşaraq başqa bir Molla Nəsrəddin obrazı yaratmışdır. Müəllifin araşdırmalarına görə, həmin lətifələri saf-çürük etmək, başqasının adına olan lətifələrdən təmizləmək lazımdır. Ona görə ki, bu lətifələri oxuduqda Molla Nəsrəddin obrazının özündə müəyyən ziddiyyətlər yaranır.

Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, artıq yüz ilə yaxındır ki, Türkiyədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, onun ayrı-ayrı janr və üslubları öyrənilir. Həmin araşdırmalar müasir Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında sistemli və davamlı xarakter almışdır. Bu

¹⁸ Sakaoğlu, S. Nasreddin Hoca Üzerine Yazılar / S.Sakaoğlu. –İstanbul: Konun Yayınları, –2013. –368 s.

baxımdan Nail Tan, Əli Qafqasyalı, Ənvər Uzun və digərlərinin tədqiqatları qiymətlidir. Onlar Azərbaycan folklorunu şimal və cənubla vəhdətdə götürürlər.

Aparılan araşdırmalar Türkiyə folklorşünaslarının tədqiqatlarında iki fərqli cəhəti üzə çıxarır; birincisi, tədqiqatçılar Azərbaycan folkloruna aid fərqli nümunələr təqdim etməklə folklor dövriyyəsinə zənginləşdirirlər. İkincisi, bu nümunələrin tədqiqi və təhlilində fərqli yanaşmalar nümayiş etdirirlər və müəyyən elmi-nəzəri nəticələrə gəlirlər. Türkiyə folklorşünasları Azərbaycandakı tədqiqatlara da müraciət etməklə məsələni daha əhatəli şəkildə və fərqli istiqamətlərdən təhlil edirlər. Araşdırmalar Azərbaycan folkloru ilə bağlı vahid konsepsiya şəklində olmasa da folklorun kökü, xarakteri və inkişaf yollarına dair tədqiqatların aparılmasında əhəmiyyətli rol oynayır, folklorşünaslığı zənginləşdirməklə yanaşı ortaq elmi-nəzəri fikirlərin ortaya çıxmasına da yeni imkanlar yaradır.

I fəslin “Azərbaycan dastanlarının araşdırılması məsələləri” adlı **ikinci paragrafında** vurğulanır ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox diqqət ayırdığı problemlərdən biri dastanlar və xalq hekayələridir. Çünki dastanlarda Azərbaycan və türk bədii düşüncəsinin ortaq problemləri bu mövzunu geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyə imkan verir. Hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının toplanılması, sonra isə araşdırılması prosesi intensiv və sistemli xarakter almışdır. Bu zaman Azərbaycan dastanlarının öyrənilməsi əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır: birincisi, dastanların müxtəlif variantları toplanılıb nəşr edilirdi; ikincisi, onların haqqında nəzəri tədqiqatlar aparılır və fikirlər bildirilirdi.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan dastanlarının araşdırılması başlıca olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır: Azərbaycan dastanlarının Anadoluda olan müxtəlif variantlarının üzə çıxarılması; dastanların elmi-nəzəri şəkildə araşdırılması (dastan, hekayə terminlərinin müxtəlif türk xalqlarında fərqli şəkildə ifadə olunması); dastanların müqayisəli tədqiqi.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu istiqamətlərin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri olduğu kimi əhəmiyyəti də az deyildir. Belə

ki, həm ilkin tədqiqatlar, həm də nəzəri baxımdan aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi nəticələr problemin kompleks şəkildə tədqiqinə imkanlar yaradır. Ən çox diqqət çəkən isə Türkiyə tədqiqatçılarının həmin dastanları müqayisəli şəkildə tədqiq etməsidir. Qeyd etmək vacibdir ki, sovet dövründə Azərbaycanda bu istiqamətdə geniş araşdırmalar aparmaq imkanı olmadığından tədqiqat işləri nəzəri cəhətdən yarımçıq qalırdı. SSRİ dağıldıqdan sonra bu vəziyyət aradan qalxdı, dastanların, xalq hekayələrinin araşdırılmasında elmi-nəzəri və praktik bütövlük əldə edildi.

Türk tədqiqatçılarının araşdırmalarında "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı xüsusi yer tutur. Həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə dastanın araşdırılması müqayisəli tədqiqat sahəsində vacib bir mərhələni təşkil edir. Belə ki, bir müddət dastan ayrılıqda, siyasi maneələr aradan götürüldükdən sonra isə qarşılıqlı şəkildə müxtəlif problemlər baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin hər iki ölkədə dastanın tədqiq olunması xeyli gecikmişdir. Məlumdur ki, alman şərqşünası Henrix Fon Dits tərəfindən aşkarlandıqdan sonra "Kitabi Dədə Qorqud"un türk dünyasında araşdırılmasına dərhal başlanılmamışdır. Onun 1815-ci ildə dastanı dünyaya tanıtməsindən yalnız 100 il sonra – 1915-ci ildə Türkiyədə Kilisli müəllim Rüşət tərəfindən İstanbulda nəşr edilmişdir. Azərbaycanda bundan yalnız 10 il sonra dastanın ayrı-ayrı boyları araşdırmalara cəlb edilmişdir. Dastanla bağlı ilk tədqiqatları ötən əsrin 20-ci illərində Əmin Abid, İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Atababa Musaxanlı aparmışlar.

Bakıda dastanın ilk nəşri 1939-cu ildə Həmid Araslının ön sözü ilə gerçəkləşmişdir. O vaxta qədər Türkiyədə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı kitab şəklində iki dəfə - 1915-ci ildə Kilisli müəllim Rüşət, 1938-ci ildə isə Orxan Şaiq Gökyayın tərtibi və ön sözü ilə çap edilmişdi¹⁹. Bundan başqa, ayrı-ayrı tədqiqatçıların da məqalələrində dastan təhlil edilmiş, boyları öyrənilmişdi. İsmayıl Hikmət Ərtaylan kitabında dastanları təhlil edərkən "Kitabi Dədə Qorqud"u da müraciət etmişdir. Tədqiqatçı ədəbiyyat tarixinə dastanın "Dirsə Xan oğlu Bakaç (Buğac)" boyunu daxil etməklə yanaşı, həm də təhlilə cəlb etmişdir. O qədər də geniş olmayan təhlildə ədəbiyyatşünas

¹⁹ Gökyay, O.Ş. Dede Korkut / O.Ş.Gökyay. –İstanbul: Arkadaş Basımevi, –1938. –186 s.

dastanın min ildən çox əvvəl Dədə Qorqud tərəfindən tərtib edildiyi və dövrün Oğuz ləhcəsində yazıldığı qənaətinə gələrək qeyd edir ki, o zaman oğuzlarda işlədilən bir çox kəlmələr günümüzdə unudulmuş, sıradan çıxmış və yaxud da forma və ifadəsi bizə gələne qədər əsaslı şəkildə dəyişərək anlaşılmaz vəziyyətə gəlib düşmüşdür. Buna görə də həmin dastanın bütün sözlərini ayrı-ayrı, tək-tək başa düşmək və o zaman hansı surətlə oxunduqlarını eynilə təyin etmək demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Paraqrafda Ziya Göyalp, Məhməd Fuad Köprülü, Melih Cövdət, Əmin Abid, Muharrəm Ergin, Orxan Şaiq Gökyay, İbrahim Zəki Burdurlu, Pertev Naili Boratov, Cahid Öztelli, Bəkir Sami Özsoy və başqalarının əsərləri təhlil edilmişdir. Digər dastanlara həsr edilmiş tədqiqat işləri də öyrənilmişdir.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dastanlarının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələsi fərqli yanaşmalar, mülahizə və müqayisələr baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bunlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni elmi-nəzəri nəticələr əldə etməkdən ötrü faydalıdır. Dastanların tək bir variantını təhlil etməklə müəyyən fikrə gəlmək mümkün olmadığından bir neçə variantın müqayisəli təhlili araşdırmaları zənginləşdirir.

I fəslin üçüncü paraqrafı “Azərbaycan aşığı şeirinin tədqiqi” adlanır. Burada qeyd edilir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının araşdırdığı problemlərdən biri Azərbaycan aşığı şeiridir. Məlum olduğu kimi, aşığı sənətinin və musiqisinin yazılı qaynaqları az olduğundan ona dair tədqiqat işləri də çoxluq təşkil etmir. Türkiyədə aşığı musiqisinin səsyazması prosesi 1923-cü ildə Cümhuriyyətin elanından sonra aparılmağa başlanmışdır. Yalnız bundan sonra Anadolu bölgəsinə təşkil edilən ekspedisiyalar nəticəsində folklor nümunələri toplanmışdır. Həmin materiallar arasında Qars aşığı mühiti də geniş yer tutmuşdur. Materialların toplanması nəticəsində Məhməd Fuad Körpülü, Fəxrəddin Kırzioğlu, Tahir Kutsi Makal, Kaya Doğan, Bəkir Sami Özsoy, Hikmət Dizdaroğlu, Əhməd Kabaklı, Ənsar Aslan, Saim Sakaoglu, Feyzi Halıcı, Əli Bərat Alptəkin və başqa alimlər, mütəxəssislər, sənətkarlar elmi araşdırma və məqalələrində Qars aşığı mühitini bu və ya digər aspektlərdən tədqiq etmişlər. Qars aşığı mühitinin müəyyən

mənada Azərbaycan aşiq mühitini də təmsil etməsi, Azərbaycan aşıqlarının tez-tez bu bölgəyə səfərlər etməsi problemin tədqiqinin aktuallığını şərtləndirir.

Aşiq sənətinin Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyənin Anadolu bölgəsində də geniş yayılması, yaxud Azərbaycan aşiq sənəti ilə əlaqəli olması tədqiqatçıların bu məsələ barədə fikir bildirmələrini, problemin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiq edilməsi isə məsələyə fərqli baxımdan yanaşmanı, bir çox hallarda isə müqayisəli şəkildə araşdırmanı zəruri etmişdir. Məhməd Fuad Köprülü, Fəxrəddin Kırzioğlu, Pertev Naili Boratav, Əhməd Kabaklı, Saim Sakaoğlu, Ramazan Çiftlikçi, Ənvər Aras, Əli Duymaz, Əli Yavuz Akpınar, Zeynalabdin Makas, Ənvər Uzun, Nail Tan, Əli Qafqasyalı və digər tədqiqatçıların əsərlərində problemə yeni yanaşma Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını zənginləşdirməkdə müəyyən rol oynamışdır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının dəfələrlə tədqiqat mövzularına çevirdikləri aşıqlar arasında Aşiq Abbas Tufarqanlı, Aşiq Qurbani, Xəstə Qasım, Aşiq Ələsgər, eləcə də XX əsr aşıqlarından Hüseyn Bozalqanlı və Mikayıl Azaflının yaradıcılığı daha çox maraq doğurmuşdur. Aşiq Qurbani, Xəstə Qasım və Aşiq Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında ən çox diqqət çəkən məsələ həm də bu aşıqların şeirlərinin Türkiyədə məşhur olması, qoşma və gəraylılarının geniş yayılmasıdır. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılıq nümunələri Anadolu aşıqlarının ifalarında xüsusi yer tutmuşdur. Aşiq şeirlərinin Azərbaycana məxsus olması həmişə vurğulanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, aşıqlar Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən xalq şairləri adlandırılmışlar.

Türkiyə ədəbiyyatşünasları Azərbaycan aşiq mühitini bütöv şəkildə – şimal və cənubun vəhdətində öyrənmişlər. Əli Qafqasyalının tədqiqatında Cənubi Azərbaycandakı zəngin və qədim ənənəyə malik aşiq yaradıcılığı, aşiq mühiti hərtərəfli araşdırılmışdır²⁰. Tədqiqatçı Urmiyə, Qaradağ-Təbriz, Qaşqay, Savə, Sulduz, Zəncan, Xorasan aşiq mühitlərində məşhur olan yaradıcı

²⁰ Kafkasyalı, A. İran Türkleri Aşık Muhitleri // -Ankara: Milli folklor, –2002. Yıl 17. Sayı 68, –s.110-126.

aşıqların siyahısını, bu mühitlərin bir-birinə yaxınlığını və qaynayıb-qarışaraq inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Tədqiqatçı Ənvər Uzun Cənubi Azərbaycanın aşiq mühitlərinə həsr edilmiş elmi araşdırmasında Urmiyə, Qaradağ-Təbriz, Qaşqay, Sulduz, Zəncan, Xorasan aşiq mühitlərini təhlil edərək onların fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir²¹. O, Urmiyə aşiq mühitini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu aşiq mühiti Azərbaycan ilə Türkiyə aşiq mühitləri arasında bir körpü rolunu oynayır, Qars və İğdır aşıqlarının çalma və oxuma xüsusiyyətlərində bənzərlik çoxdur. Türk aşiq mühitinin qədim tarixə malik olduğunu yazan tədqiqatçı onu aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir: Urmiyə aşiq mühiti; Qaradağ-Təbriz aşiq mühiti; Qaşqay aşiq mühiti; Savə aşiq mühiti; Sulduz aşiq mühiti; Zəncan aşiq mühiti; Xorasan aşiq mühiti.

Tarixi-coğrafi və mədəni baxımdan zəngin ənənələri olan Qaradağ və Göyçə aşiq mühitlərinin yaxınlığına diqqət çəkən tədqiqatçı yazır ki, bu (Qaradağ-N.M.) aşiq mühitinə mənsub aşıqlar sənətlərinin icrasında üçlük (setar), saz, balaban, qaval (dəf), “Ruhani”, “Yanıq Kərəm” kimi bəzi havalarda isə sadəcə saz, ya da balabandan istifadə edirlər. Türkiyədə aşiq havalarına dair az da olsa araşdırmalar aparılmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünasları Azərbaycan aşiq sənəti və onun nümayəndələrinin yaradıcılıqları haqqında araşdırmalarında bədii mətni təhlil etməklə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında fikir və mülahizələrə də öz münasibətlərini bildirmişlər. Həmin araşdırmalardan aydın olur ki, Türkiyə və Azərbaycan aşiq ədəbi mühitlərini bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu isə Azərbaycan aşiq şeirinin Türkiyədə geniş araşdırılmasına təsir edən amillərdən biri olmuşdur və elmi aktuallığını indi də saxlayır.

Dissertasiyanın **“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı”** adlanan II fəslinin **“Azərbaycan klassik ədəbiyyatının və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi”** adlı **birinci paraqrafında** qeyd olunur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının,

²¹ Uzun, E. İran Türk Folkloru / E. Uzun. –Trabzon: Eser Ofset Matbaacılıq, –2007. –125 s.

bədii düşüncəsinin yaşı minillikdən çox olsa da Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yazılması o qədər də uzaq tarix deyildir. Firidun bəy Köçərli, Abdulla Sur, Seyid Hüseyn və digərlərinin bu istiqamətdəki məqalələri zaman keçdikcə bədii fikir tarixinin yazılması zərurətini ortaya çıxarmışdır. 1903-cü ildə Firidun bəy Köçərlinin rusca çap etdirdiyi kitabı bu sahədə atılmış ilk addımlardan olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən etibarən baş verən ictimai-siyasi proseslərin təsiri altında bədii düşüncə sürətlə inkişaf edirdi. Digər tərəfdən, açılan məktəblərdə ədəbiyyat tarixi nümunələrinin öyrənilməsi zərurəti yaranırdı. 1920-ci illərdə bu proses sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu, ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinin yazılması istiqamətində müəyyən işlər görülməyə başlandı. Firidun bəy Köçərlinin öldürülməsindən sonra nəşr edilən "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı ədəbiyyat tarixində yaranan ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Milli tarixi və ədəbi-bədii düşüncənin tarixini araşdırmaq zərurəti yaranmışdı. Bu mənada Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin, Əmin Abidin araşdırmaları ədəbiyyat tarixinin yazılması istiqamətində ilk addımlardan oldu. Əgər Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin əsəri həcm etibarilə çox kiçik olub, milli bədii düşüncəni tam əks etdirə bilmirdisə, Əmin Abidin ədəbiyyat tarixi də çap olunmadığı üçün mövcud boşluğu aradan qaldıra bilmirdi. Bu istiqamətdəki araşdırmalar 1920-ci illərdə bir müddət davam etdirildi. Həmin vaxt ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri hələ yenidən formalaşmaqda, ədəbiyyat tarixinə həsr edilmiş yeni əsərlər yazılmaqda idi. Lakin bütün bunlar ədəbiyyat tarixinin konseptual, sistemli yazılışını və məsələnin elmi-nəzəri qoyuluşunu bütünlüklə əhatə etmirdi. Ona görə də Türkiyədən olan tədqiqatçıların prosesə qoşulmaları, bu istiqamətdə əsaslı tədqiqat işlərini aparmaları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması və dövrləşdirilməsi məsələsində müəyyən irəliləyiş idi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, onun ayrı-ayrı şəxsiyyətləri və ədəbiyyat tarixçiliyi kontekstində yazılan tədqiqat işləri arasında ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət Ərtaylanın araşdırmaları xüsusi yer tutur. Yazdığı ikicildlik əsəri 1920-ci illər Azərbaycan elmi mühiti üçün əhəmiyyətli hadisə idi. Ədəbiyyatşünasın tədqiqatları özünün elmiliyi və sanballılığını ilə tamamilə yeni bir mərhələnin başlanğıcını

qoyurdu. Bulut Funda araşdırmasında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın ədəbiyyat tarixçiliyində müstəsna rol oynadığını yazmışdır²². Məhməd Fuad Köprülünün araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsində müstəsna rol oynamış və sonrakı tədqiqatlara yol açmışdır.

Təhlillər göstərir ki, Türkiyədə ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan milli ədəbiyyatının tarixi və ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında aparılan araşdırmalarda ədəbiyyat tarixçiliyində dövrləşdirmə məsələsinə də geniş yer verilmişdir. Həm İsmayıl Hikmət Ərtaylan, həm də Məhməd Fuad Köprülünün ədəbiyyat tarixçiliyi və dövrləşdirmələrinə dair müəyyən konsepsiyaları olmuşdur. Tədqiqatlar davam etdiyi və yeni bədii düşüncə nümunələri ortaya çıxdığı üçün bu konsepsiyalar hələ tam olaraq qəbul edilmirdi. Bununla belə, hər iki tədqiqatçının fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatşünasları üçün əhəmiyyətli idi. Əgər İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatlarında ədəbiyyat tarixçiliyi üstünlük təşkil edirsə, Məhməd Fuad Köprülünün araşdırmalarında dövrləşdirmə məsələsi özünün geniş elmi həllini tapmışdır. Məhməd Fuad Köprülünün əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi və dövrləşdirmə məsələləri ictimai-siyasi proseslər kontekstində, elmi konsepsiya şəklində qoyulmuşdur. Tədqiqatçının ədəbiyyat tarixini dövrləşdirməsi elmi əsaslıdır, tarixi təkamülün qanunauyğunluqlarını nəzərə alır və sonrakı ədəbiyyat tarixinin yazılmasında müəyyən rol oynamışdır.

II fəslin ikinci paragrafi “Klassik Azərbaycan poeziyasının araşdırılması” adlanır. Burada qeyd edilir ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı uzun müddət Yaxın, Orta Şərq, eləcə də Türkiyə ədəbi-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir. Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi və digər onlarla Azərbaycan şairinin əsərləri bu coğrafiyada da geniş yayılmışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq Türkiyə və Azərbaycan ədəbi mühitləri arasındakı yaxınlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə və əsərlərinin yayıldığı coğrafi ərazilər həmin ədəbi şəxsiyyətlərin hər iki mühitdə

²² Funda, B. İsmail Hikmet Ertaylan'ın Edebiyat Tarihçiliği // –Uludağ: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, –2013. № 2/1, –s. 256-278.

öyrənilməsi və araşdırılmasını zəruri etmişdir. Ona görə də Azərbaycan klassik poeziyası Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında da geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri Azərbaycan ədəbiyyatının regionda aparıcı mövqə tutması idisə, digər bir səbəbi isə ortaq türk ədəbiyyatının qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsindən irəli gəlirdi. XX əsrin 20-ci illərindən başlayan həmin tədqiqat işləri sonralar sistemli şəkildə davam etdirilmişdir. Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Muhiddin Birgən, Kemal Edip Kürkçüoğlu, Hasibe Mazioğlu, Seyfəddin Altaylı və digər ədəbiyyatşünaslar klassik Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Şah Qasım Ənvar, Kişvəri, Məhəmməd Füzuli və başqalarının həyat və yaradıcılığını hərtərəfli öyrənmiş, elmi tədqiqat işləri yazmış, kitablar nəşr etdirmişlər. Məhməd Fuad Köprülü yazırdı ki, İzzəddin Həsənoğlu ilk Azərbaycan şairidir ki, divanı XV əsrdə Anadoluda və Azərbaycanda məşhur idi²³. Həmin araşdırmaları təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Türkiyə tədqiqatçılarının işləri yeni fikirləri əks etdirdikləri üçün əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının istifadə etməsi mümkün olmayan Türkiyə mənbələrinin, sənədlərinin və faktların elmi dövriyyəyə daxil edilməsi qiymətlidir. Bu da mövcud araşdırmaların coğrafiyasını daha da genişləndirir.

II fəslin “İmadəddin Nəsiminin həyatı, mühiti və yaradıcılığının tədqiqi” adlanan **üçüncü paragrafında** yazılır ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı anadilli klassik Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcılığının araşdırılmasına xüsusi yer vermişdir. Bu baxımdan İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqat işləri diqqəti cəlb edir. İmadəddin Nəsiminin əsərlərinin Türkiyədə yayılması və hürufiliyin görkəmli nümayəndəsi olması yaradıcılığının araşdırılmasını zəruri etmişdir. Onun Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nə qədər geniş tədqiq olunmuşdursa, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında da eyni dərəcədə maraq doğurmuşdur. Şairin yaradıcılığının tədqiqi ilə yanaşı onun

²³ Köprülü, M.F. Külliyyat. Edebiyat Araştırmaları II, 6. / M.F.Köprülü. –İstanbul: Alfa Yayınları, –2015. –s. 386.

əsərlərinin nəşrinə də Türkiyə ədəbi prosesində diqqət yetirilmişdir. Aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, bu sahədə İmadəddin Nəsimini yalnız orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzuli ilə müqayisə etmək olar.

Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Məhməd Şakir, Əli Yavuz Akpınar, Erol Gündüz, Özer Şenödeyici, Hüseyn Ayan və digərləri şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş araşdırmalar aparmışlar. İlk dəfə olaraq Məhməd Fuad Köprülü “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” əsərində İmadəddin Nəsimidən bəhs etmişdir. Ondan sonra İsmayıl Hikmət Ərtaylan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərində şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında portret oçerk vermişdir. Türkiyə ədəbiyyatşünasları tədqiqatlarında İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, doğulduğu məkanla bağlı nəsimişünaslıqda mübahisə doğuran məsələlərə də diqqət yetirmişlər. Hüseyn Ayan şairin həyatını iki mərhələyə bölür: Fəzlullah Nəimi ilə tanış olana qədərki və ondan sonra²⁴.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, təsəvvüf şeirinin parlaq nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük maraq olmuşdur. Dərin marağın meydana çıxması İmadəddin Nəsimi şeirlərinin Anadolu coğrafiyasında xalq arasında, eləcə də Türkiyə ədəbi mühitində geniş yayılması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, o, şair olmaqla bərabər, öz dövrünün görkəmli ictimai şəxsiyyəti kimi də maraq doğurur. Türkiyədə aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, İmadəddin Nəsimi nəinki bütün türk coğrafiyasının, ümumilikdə Şərq aləminin böyük şairi olmuşdur. Bu araşdırmaların digər vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şairin həyatı və yaradıcılığına dair yeni faktlar üzə çıxarılmış, Türkiyə mənbələrindən, təzkirələrindən, divanlarından geniş istifadə edilmişdir. Sovet dövründə Azərbaycan nəsimişünaslarının bu mənbələri əldə etmək və tədqiqat aparmaq imkanlarının son dərəcə məhdud olduğu nəzərə alınarsa, həmin araşdırmaların əhəmiyyətini aydın görmək mümkündür.

²⁴ Ayan, H. Nesimi. Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkce Divanının Tenkiti Metni 1-2 / H.Ayan. –Ankara: TDK Yayınları, –2002. –s. 23-25.

Dissertasiya işinin **III fəsl** **“Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi məsələləri”** adlanır. Fəslin **“XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı”** adlanan **birinci paraqrafında** qeyd olunur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Mirzə Fətəli Axundzadə istisna olmaqla Türkiyə tədqiqatçılarının diqqətini çox az cəlb etmişdir. Şəxsiyyətinə və yaradıcılığına diqqət yetirilməsi bu mütəfəkkirin yenilikçi baxışları ilə bağlı olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Məhməd Fuad Köprülü bu dövr ədəbiyyatından bəhs etsə də onu ətraflı tədqiq etməmiş, yalnız bəzi məsələlər üzərində dayanmışdır. Tədqiqatçının bu dövr ədəbiyyatına icmal şəkildə yanaşması və ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına geniş yer verməməsinin başlıca səbəbi materialın azlığından irəli gəlmişdir. Tədqiqatçı bu dövrü yeniləşmə dövrü adlandırmışdır. Məhz bu dövr ədəbiyyatı ictimai həyata və milli kimliyin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Tədqiqatçı Əli Yavuz Akpınar Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarını təhlil edərək haqsızlığın tənqidini yüksək qiymətləndirmişdir²⁵.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında zəif də olsa araşdırılmışdır. Lakin nə bu dövrün xüsusiyyətləri üzərində geniş müzakirələr aparılmış, nə maarifçi ədəbiyyatın nümayəndələri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşınılıdan, nə də Qasım bəy Zakir, Mirzə Baxış Nadim kimi satiriklərdən söhbət açılmışdır. Epizodik olaraq Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi və Nəcəf bəy Vəzirovun adı çəkilmişdir.

Bu dövrün səthi araşdırılmasına baxmayaraq, həmin tədqiqatların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığına fərqli yöndən baxılır və təhlillər aparılır. Xüsusilə, sovet dövründə Azərbaycanda yazıla bilinməyən fikirlər Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında deyilmiş və yaradıcılığı obyektiv şəkildə tədqiq edilmişdir. Şübhəsiz, onların arasında

²⁵ Akpınar, A.Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları / A.Y.Akpınar. –İstanbul: Dergah Yayınları, –1994. –s. 53.

təsvirçiliklə və yanlış dəyərləndirmələrlə müşahidə olunan tədqiqatlara rast gəlmək mümkün olsa da bunlar azlıq təşkil edirlər. Ona görə də Türkiyədə aparılan tədqiqatların Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığını hərtərəfli öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

III fəslin “XX əsrin əvvəllərində ədəbi əlaqələrin araşdırmalara təsiri” adlı **ikinci paraqrafında** qeyd olunur ki, qarşılıqlı ədəbi əlaqələr yalnız ictimai dəyərinə, kulturoloji aspektlərinə, estetik və psixoloji təsir dairəsinə görə başlıca mahiyyət daşıyır, həm də insanların düşüncə tərzini genişləndirir, dünyagörüşünü zənginləşdirir, araşdırmaların aparılmasını artırır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri böyük bir tarixə malikdir. Son yüz ildən çox bir dövrü əhatə edən qarşılıqlı ədəbi əlaqələri aşağıdakı bir neçə mərhələyə bölmək olar: XX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına qədər; 1918-1920-ci illər; 1920-1991-ci illər; 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra.

Bu bölgü yalnız XX əsrdə baş verən məlum tarixi hadisələrlə və ictimai-siyasi proseslərlə məhdudlaşmır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərinə aid edilən proses, əslində XIX əsrin 80-90-cı illərindən başlamışdır. Yaxud 1920-ci ildə bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsindən və Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bu əlaqələr tamamilə kəsilmədi, zəifləsə də 1927-ci ilə qədər davam etdi. Həmin vaxtdan başlayaraq SSRİ və Türkiyə arasındakı münasibətlərdə yaranmış soyuqluq ədəbi əlaqələrə və araşdırmalara da təsir etdi. Bununla belə, bu mərhələlərin hər birində baş verən proseslər bir-birindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənirdi. Ona görə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrini ayrıca tədqiq etmək, bu mərhələnin mahiyyətini üzə çıxarmaq və araşdırmalara etdiyi təsiri öyrənmək vacibdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə arasında ədəbi əlaqələr, eyni zamanda mənəvi bağlılıq da davam edirdi. Bu baxımdan Bakıda çap edilmiş "Qardaş köməyi" məcmuəsi böyük

əhəmiyyət daşımışdır.²⁶ Məcmuə hər iki xalqın ictimai-siyasi sahədəki əlaqələrinin ədəbi kontekstdə davamı idi. Ona görə də məcmuə ilə bağlı Türkiyədə aparılan tədqiqatlar əhəmiyyət daşıyır.

Təhlillər göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu mərhələ onunla şərtlənirdi ki, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər müəyyən mənada ədəbi proseslərə də öz təsirini göstərmişdir. Ədəbi əlaqələr araşdırmalar üçün imkan yaratmışdır.

III fəslin “Azərbaycan romantizmi problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında” adlanan üçüncü paraqrafında qeyd olunur ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının üzərində ən çox dayandığı problemlərdən biri Azərbaycan romantizmidir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı tənqidi realizm probleminə və nümayəndələrinə romantizm qədər diqqət yetirməmiş və araşdırmamışdır. Bunun səbəblərindən biri Azərbaycan romantizminin türkçülük və islamçılıq ideyalarını özündə əks etdirməsidir. Romantiklərin təsirləndiyi əsas mənbələrdən biri Türkiyə ədəbiyyatı idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantizminə Avropa romantizmi ilə yanaşı Türkiyə romantizmi də böyük təsir etmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan romantizmi və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünasları Məhməd Fuad Köprülü, Əli Erol, Ənvər Uzun və digərləri tərəfindən araşdırılmışdır. Əli Erolun əsərində Azərbaycan şeirində romantizm cərəyanının bütün istiqamətləri öyrənildiyindən əhəmiyyətlidir²⁷.

Məlum olduğu kimi, 1839-cu ildə TənziMAT fərmanının elanından sonra Türkiyə ədəbi-bədii fikrində canlanma yarandı. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində türk şairləri Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Məhməd Əmin Yurdaqul, Əbdülhəq Hamid Tarhanın yaradıcılığı ilə türk romantizmi özünün yüksək zirvəsinə çatdı. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan romantizminin bünövrəsi qoyuldu.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan romantizminin Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Əliabbas Müznib və

²⁶ Qardaş köməyi. –Bakı: İpək yolu, –2012. –213 s.

²⁷ Erol, A. Azərbaycan Şiirində Romantizm (1905-1917) / A.Erol. –İzmir: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, –2007. –310 s.

digər nümayəndələri haqqında araşdırmaları türk ədəbi mühitinə əsasən elmi düşüncə kontekstində təqdim edilmişdir. Həmin tədqiqat işləri arasında özünün elmiliyi, dərinliyi ilə seçilənlər olduğu kimi səthi, sadəcə məlumat xarakterli araşdırmalara da rast gəlinir. Bəzi araşdırmalar isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olan tədqiqatların xülasəsinə bənzəyir. Belə araşdırmalar hər hansı bir problemin tədqiqində yenilik gətirmədiyi kimi yeni araşdırmalara da istiqamət açmır. Buna baxmayaraq, ölkədən kənarında Azərbaycan ədəbiyyatına dair aparılan tədqiqatların və söylənilən mülahizələrin bir çoxu orijinallığı ilə seçilir. Ona görə də həmin araşdırmaların sistemli şəkildə tədqiq olunması əhəmiyyətlidir.

III fəslin “XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması məsələləri” adlanan dördüncü paragrafında qeyd olunur ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarının, Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirlərinin Türkiyədə rəğbətlə qarşılanması, qısa bir zamanda yayılması, Azərbaycan ziyalılarının Türkiyədə təhsil alması, Türkiyə ziyalılarının Azərbaycana gəlməsi və tanınması araşdırmaların aparılmasına təsir etmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbi mühitində türk yazarları və ədəbiyyatşünaslarının fəaliyyəti başlıca olaraq iki istiqamətdə getmişdir. Birincisi, Məhməd Fuad Köprülü Türkiyənin özündə olsa belə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haqqında əsaslı araşdırmalar aparmışdır. İkincisi, Türkiyədən Bakıya gələn bir neçə alim və müəllim dərs verməklə həm ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasına müəyyən təsir etmiş, həm də ədəbiyyat tarixinə həsr edilmiş tədqiqat işləri yazmışlar. Onların bir neçə il Bakıda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaları, eyni zamanda tədqiqatlar aparmaları elmi mühitin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Türk alimlər ali məktəblərdə dərs verməklə yanaşı Azərbaycan dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatına dair araşdırmalar aparmış, ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında vacib rol oynamışlar. Ona görə də bu dövr türk tədqiqatçılarının əsərlərinin dərinlən öyrənilməsi və yenidən nəşr edilməsi faydalıdır. Bu, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında elmi dövriyyəyə yeni materialların gəlməsini şərtləndirəcəkdir.

Dissertasiya işinin **IV fəsl** “**Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması problemləri**” adlanır. Fəslin “**Mühacirət ədəbiyyatı məsələləri Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində**” adlanan **birinci paraqrafında** qeyd olunur ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatına dair aparılan araşdırmalar arasında mühacirət ədəbiyyatı özünəməxsus yer tutur. Məlum olduğu kimi, bolşevik işğalından sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının böyük bir hissəsi Türkiyədə yaranıb formalaşmışdır. Bunun bir neçə səbəbi vardır: hər şeydən əvvəl, Türkiyə mühiti Azərbaycan milli-ictimai mühitinə çox yaxındır; ikincisi, Türkiyədə yaranıb formalaşan mühacirət ədəbiyyatı coğrafi və mədəni əlaqələr baxımından Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə təsir göstərmək imkanına malik olmuşdur. Mühacirlər mümkün olduğu qədər SSRİ-yə yaxın coğrafiyada toplaşaraq gələcək istiqlal üçün zəmin hazırlamağa çalışırdılar. Ona görə də Türkiyə ədəbi-elmi mühitində yaranan ədəbiyyatın araşdırılması elə həmin vaxtda və mühitdə baş vermişdir. Bəzi istisnalarla mühacirət ədəbiyyatı çağdaş Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan mühacirətinin məşhur nümayəndələri Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı onların sağlığında və ölümündən sonra bu ədəbi, elmi mühitin diqqət mərkəzində olmuş, çoxlu tədqiqatlar aparılmış, məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Lakin Azərbaycan mühacirətinin bolşevik işğalından sonra Türkiyəyə getməyə məcbur olan növbəti dalğasının görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqları haqqında yalnız sonralar tədqiqat işləri aparılmışdır. Onlar əsasən siyasi mühacirlər olmuşlar. Mühacirət ədəbiyyatının problemləri haqqında az yazılmış, daha çox ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığına diqqət yetirilmişdir. Araşdırmalar əsasən son illərdə aparılmışdır. Türkiyə tədqiqatçıları Əli Yavuz Akpınar, Adəm Can, Ürfan Murat Yıldırım, Yılmaz Özkaya, Ömər Özcan, Ufuk Özcan və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan mühacirətinin müxtəlif problemləri tədqiqat obyektinə olmuşdur. Adəm Canın "Yeni Kafkasya" dərgisində dərc olunan yazıları araşdırması əhəmiyyətlidir.²⁸

²⁸ Can, A. Yeni Kafkasya Məcəmuası // –Türküstan: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Bilig, –2007. № 41, –s. 110-115.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemləri, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılığı öyrənilmişdir. Araşdırmaların çoxu həm mövzu və problematikasına, həm də səviyyəsinə görə orijinal xarakter daşıyır. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, mühacirətin fəaliyyətinə dair bir çox materiallar, sənədlər və şəxsi arxivlər Azərbaycanda yoxdur. Türkiyə tədqiqatçılarının isə həm bu arxivlərdən, həm də dövrün mətbuat orqanlarından geniş istifadə etmək imkanları vardır. Ona görə də mühacirət ədəbiyyatına həsr edilmiş araşdırmaları sistemləşdirmək və təhlil etmək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında dayanan əsas vəzifələrindən biridir.

IV fəslin “Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı” adlanan **ikinci paragrafında** qeyd olunur ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində yaradıcılığına və şəxsiyyətinə xüsusi diqqət yetirdiyi xadımlərdən biri Əli bəy Hüseynzadədir. Onun yaradıcılığına bu qədər geniş yer ayrılmasının müəyyən səbəbləri vardır. Əli bəy Hüseynzadə bir müddət Türkiyədə təhsil almış və ədəbi-ictimai mühitə yaxından bağlı olmuşdur; yaradıcılığı yalnız Azərbaycan coğrafiyası ilə məhdudlaşmamış, bütün türk dünyasını əhatə etmişdir; yaradıcılığında İstanbul şivəsi əsas olmuş, orta q türkçənin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir; Türkiyədə təhsil aldıqdan sonra Bakıya gəlmiş və burada altı il qaldıqdan sonra geriye qayıdaraq ömrünün sonuna kimi Türkiyədə yaşamış və türk ictimai-siyasi mühiti ilə bağlı olmuşdur.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Əli bəy Hüseynzadəni Türkiyə ədəbi-ictimai mühitinə bağlayan bir sıra amillər vardır. Həmin amillər onun yaradıcılığını Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı üçün daha da aktual etmişdir. Əli bəy Hüseynzadə Türkiyəyə köçdükdən sonra yaradıcılıqla az məşğul olmuşdur. Onun buradakı irsini bir neçə şeir, məqalə və "Qərbin iki dastanında türk" əsəri təşkil edir. Buna görə də Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı Əli bəy Hüseynzadənin daha çox şəxsiyyəti, Türkiyədəki fəaliyyəti və Azərbaycandakı yaradıcılığının müxtəlif, xüsusən türkçülük, turançılıq problemlərini və s. araşdırmaya cəlb etmişdir. Həmin tədqiqat işlərindən aydın olur ki, o, Türkiyə ədəbi-ictimai mühitinə tez uyğunlaşmış, burada baş verən ictimai-siyasi proseslərə dərinədən nüfuz etmişdir. Əli bəy

Hüseynzadənin ictimai-siyasi prosesləri dərinlən təhlil etməsi, bir neçə dil bilməsi və ensiklopedik biliyə malik olması tezliklə onu İstanbul mühitində önə çıxarmışdır.

Türkiyə tədqiqatçılarının Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının ayrı-ayrı problemlərinə həsr edilmiş araşdırmalarının böyük bir qismi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün zəngin mənbə rolunu oynamışdır. Çünki onun Türkiyədəki yaradıcılığı və fəaliyyəti haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına az şey məlum olmuşdur. Bu baxımdan Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının ədibin həyatı, mühiti və yaradıcılığına dair araşdırmaları əhəmiyyətlidir və onların öyrənilməsi vacibdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, tədqiqatçılardan Yusuf Akçura, Ziya Göyöl, Əli Heydər Bayat, Əli Yavuz Akpınar və digərləri bir sıra araşdırmalar aparmışlar. Əli Heydər Bayatın tədqiqatı əhatəliliyinə görə qiymətlidir²⁹. Onun haqqında yazılan tədqiqat işlərinin əksəriyyəti əsərlərindən bəhs etmir, daha çox şəxsiyyətinə həsr edilmişdir. Bundan başqa, ədibin Türkiyə mətbuatında dərc edilən yazıları da hələ tam olaraq üzə çıxarılmamışdır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki ədəbi-elmi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin sistemli şəkildə yenidən tədqiqinə ehtiyac vardır.

IV fəslin “Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə elmi düşüncəsində” adlanan üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, XX əsr Azərbaycan ədəbi, ictimai-siyasi fikrində görkəmli rol oynamış Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığının böyük bir hissəsi Türkiyədə keçmişdir. O, burada elmi, ictimai-siyasi həyatda fəal olmaqla yanaşı yazıb yaratmış və geniş tanınmışdır. Həm sağlığında, həm də ölümündən sonra onun əsərləri haqqında çoxlu məqalələr yazılmış və tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu da bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Əhməd Ağaoğlu Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərin mərkəzində olmuşdur; özünü bu mühitdən ayrı hesab etməmiş və proseslərdə fəal iştirak etmiş, Türkiyənin gələcəyi naminə müəyyən işlər görmüşdür; yazılarında qoyduğu problemlər

²⁹ Bayat, A.H. Ali Bey Hüseynzade / A.H.Bayat. –İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, –1992. –284 s.

özünün mövzu və problematikası baxımından son dərəcə əhatəli olduğu kimi müasirlik nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir; yazılarında və siyasi fəaliyyətində milliyətçi, müasir və islamçı düşüncəsini birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Əhməd Ağaoğlu ictimai-siyasi fəaliyyətində Cümhuriyyətin qurucusu Atatürkün yanında olmuş və ideyaları ilə ona yardım etmişdir. Bütün bu amillər Türkiyə ədəbi mühitində Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığının araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirmiş, onun həyatı, şəxsiyyəti, ayrı-ayrı əsərləri haqqında yüzlərlə məqalə, monoqrafiya, dissertasiyalar yazılmış, tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqatçılardan Fəxrəddin Gülsevən, Ufuk Özcan, Hakkı Uyar, Fahri Sakal və digərlərinin araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər öyrənilmədiyindən tədqiqi aktualdır. Aparılan araşdırmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Əhməd Ağaoğlunun həyatı və şəxsiyyətinə dair aparılan tədqiqat işləri; ayrı-ayrı əsərlərinə həsr edilmiş araşdırmalar; jurnalistlik fəaliyyəti və Türkiyə Cümhuriyyəti mətbuatının yaradılmasındakı rolu; yaradıcılığında demokratiya anlayışı; din, o cümlədən İslam dini ilə bağlı düşüncələri; dövlət və cəmiyyət haqqında fikirləri; siyasi fəaliyyəti və siyasi düşüncələri ilə bağlı araşdırmalar; türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlunun yeri və rolu məsələləri; onun liberalizmi və Türkiyədə müxalifət institutunun yaradılmasındakı rolu və sair. Ufuk Özcan əsərində Əhməd Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığını kompleks tədqiq etmişdir³⁰.

Araşdırmaların öyrənilməsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqatçılar onun Türkiyədəki həyatı və fəaliyyəti haqqında çoxlu əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün qaranlıq qalan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişlər. Həmin tədqiqatlarda görkəmli ictimai-siyasi xadimin, publisistin həyatı, fəaliyyəti ilə yanaşı əsərlərində qaldırdığı bəzi məsələlərə də geniş yer verilmişdir. Tədqiqatların bir qisminə Əhməd Ağaoğlunun ədəbi, publisist irsinə rəğbət olsa da bir çoxunda dünyagörüşündəki ziddiyyətli məsələlər öz əksini tapmışdır. Belə yanaşma təbiidir. Çünki Əhməd Ağaoğlu Azərbaycan, Fransa və Türkiyədə yaşamışdı. Həm də dövrün özü

³⁰ Özcan, U. Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği: Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın / U.Özcan. –İstanbul: Don Kişot Yayınevi, –2002. –324 s.

ziddiyyətli və qarışıq idi. Hətta bu ziddiyyətlərdə də Əhməd Ağaoğlunun taleyüklü məsələlərdə cəmiyyəti irəli aparan və mütərəqqi siyasi düşüncəyə sahib olduğu görünür.

IV fəslin “Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində” adlanan **dördüncü paraqrafında** qeyd olunur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşevik işğalı nəticəsində süqut etməsi ədəbi prosesə də təsir etdi. Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsi yeni şəraitlə üzləşdi. Milli ruhlu şeirlər və bədii əsərlər getdikcə öz yerini kommunist rejimini tərənnüm edən yazılara verdi. 20-ci illərdə proletar ədəbiyyatı ilə yanaşı milli ruhlu əsərlər yazılsa da onların mətbuata yol tapması mümkün deyildi. Senzura belə əsərlərin çapına imkan vermirdi. Senzuradan keçərək nəşr edilən əsərlərin özündə belə milli elementlər axtaran ədəbi tənqidlə yanaşı siyasi rejim bu cür əsərlərin müəlliflərini təqib edir, onları sovet rejimi ruhunda tərbiyələndirməyə çalışır və yeni dövrü, sistemi, mühiti tərənnüm etməyə məcbur edirdi. Repressiyalardan canlarını qurtaranlar xarici ölkələrə gedirdilər. Mühacirətdə ömür sürməyə və yazıb yaratmağa məcbur olanlardan biri Almas İldırım olmuşdur. Onun yaradıcılığına da Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı diqqət yetirmişdir. Ənvər Arasın araşdırmasında Almas İldırımın həyat və yaradıcılığı bütün tərəfləri ilə tədqiq edilmişdir³¹. Səlahəddin Kılıç isə şairin məşəqqətli həyatını öyrənmişdir.

Türkiyədə aparılan araşdırmalara baxmayaraq, bütövlükdə Almas İldırımın həyatı və yaradıcılığının sistemli və əhatəli öyrənilməsinə, əsərlərinin yenidən nəşr edilməsinə qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Tədqiqatlar göstərir ki, Türkiyə ədəbi mühitində Almas İldırım yaradıcılığı müəyyən qədər öyrənilsə də geniş araşdırılmamışdır və bu işin davam etdirilməsi zəruridir.

Dissertasiyanın **V fəslə “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin tədqiqi”** adlanır. Fəslin **“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində yeni mərhələ kimi”** adlanan **birinci paraqrafında** qeyd olunur ki, dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yaranmış yeni

³¹ Aras, E. Hazar’dan Hazar’a Elmas Yıldırım / E.Aras. –Elazığ: Manas Yayınları, –2007. –660 s.

şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması Türkiyədə geniş vüsət almışdır. Bu mərhələdə iki ölkə arasında münasibətlər bütün sahələrdə yenidən qurulmuş və inkişaf etmişdir. Türk dövlət başçılarının toplantılarında qəbul edilən siyasi qərarlar ədəbiyyat və digər sahələrdə də əməkdaşlığa, bir arada olmağa imkan vermişdir. Türk Dünyası Yazıçılarının 1996-cı il noyabrın 6-da keçirilmiş III Qurultayında türk xalqlarının birliyinin zəruriliyini önə sürən Ulu Öndər Heydər Əliyev keçmişdə bu birliyin əleyhinə görülmüş işlərdən danışarkən vurğulayırdı: “...*Xalqlarımızın – türkdilli xalqların, ölkələrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı XX əsrdə ziddiyyətli, eyni zamanda, çox şərəfli və müvəffəqiyyətli yol keçmişdir. Bir tərəfdən bizim mədəniyyətimizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı bir-birindən ayırmaq, parçalamaq, milliliyin qarşısını almaq cəhdləri çox güclü olmuş, ikinci tərəfdən də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət və xalqlarımızın cürbəcür imkanlardan istifadə edib dünya mədəniyyəti ilə daha sıx əlaqələr qurması nəticəsində ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz çox inkişaf etmişdir*”³².

Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri əhatə dairəsinə görə indiyə qədərki bütün mərhələlərdən zəngin və çoxşaxəlidir. Bu mərhələni aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: iki ölkə arasında ədəbi-mədəni əməkdaşlığın hüquq-müqavilə əsası yaradılmışdır; alimlərin şəxsi münasibətləri kontekstində ədəbi əlaqələrin yeni mərhələsi formalaşmışdır; ədəbi və elmi təşkilatlar olan Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Şərqsünaslıq İnstitutu, ayrı-ayrı ədəbi-ictimai qurumlar səviyyəsində əməkdaşlıq qurulmuşdur; Azərbaycanda Türkiyə, Türkiyədə Azərbaycan yazarlarının, ədəbiyyatşünas alimlərinin məqalə və kitabları nəşr edilmişdir; hər iki ölkənin mədəniyyət nazirlikləri bəzi yubileyləri, ədəbi-mədəni tədbirləri qarşılıqlı təşkil etmişlər; ortaq ədəbi, bədii antologiyalar, ədəbiyyat, tarix üzrə tədris vəsaitləri dərc edilmişdir; hər iki ölkədə elmi konfranslar, simpoziumlar keçirilmişdir, universitetlər arasındakı əməkdaşlıq qurulmuşdur; Azərbaycanda Türkiyə yazarları, Türkiyədə isə

³² Əliyev, H.Ə. Türk Dünyası Yazıçılarının III Qurultayında nitqi // Azərbaycan. –1996, 7 noyabr. –s.2.

Azərbaycan yazarları və ədəbiyyatı ilə bağlı fundamental elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Azərbaycanda Türkiyə ədəbiyyatına, Türkiyədə isə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş onlarla məqalə, tədqiqat işləri və əsərlər yazılmışdır. Azərbaycandan Bəkir Nəbiyev, Tofiq Hacıyev, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Aydın Abi Aydın, Ramiz Əsgər, Əsgər Rəsulov, Elman Quliyev, Məhərrəm Qasımlı, Vaqif Sultanlı, Mübariz Süleymanlı, Bədirxan Əhmədov, Hüseyn Həşimli, İsmayıl Vəliyev, Əli Şamil, Məmməd İsmayıl, Tofiq Abdin, Arif Acaloğlu, Jalə Əliyeva, Aydan Xəndan, Qumru Şəhriyar, Türkiyədən isə Fikrət Türkmən, Bilge Ərcilasun, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əli Erol, Əlaəddin Uca, Hüseyn Ayan, Aysə Atay, Doğan Kaya, Ənvər Aras, Əli Qafqasyalı, Yusuf Gədikli, Nail Tan, Sedat Adıgözəl və digər onlarla tədqiqatçı qiymətli tədqiqat işləri yazmışlar. Azərbaycan şair və yazıçılarının Türkiyədə nəşr edilən əsərləri milli-bədii düşüncənin Türkiyə ədəbi prosesinə daxil olduğunu göstərir. Müasir texnologiyaların mövcudluğu, təşkilatlar və şəxslərarası əlaqələrin qurulması hər iki ədəbi prosesin yaxınlaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir.

Yeni mərhələdə Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına dair yazılan tədqiqat işləri əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır: şifahi xalq ədəbiyyatının yeni istiqamətdə araşdırılması; orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının mətn təhlilləri və tədqiqi; XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi; sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması; çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı və onun nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqi.

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri yeni keyfiyyət mərhələsinə keçmişdir. Türkiyə ədəbi, elmi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırmasının aşağıdakı nəticələri olmuşdur: ədəbi əlaqələr zəminində Azərbaycan ədəbiyyatı özünün yayılma coğrafiyasını və mühitini daha da genişləndirmişdir; əgər əvvəllər Azərbaycan yazıçıları rus auditoriyasına üz tuturduqlarsa, yeni mərhələdə Türkiyə üstünlük təşkil edir; Azərbaycanda sovet dövründə və ondan sonra yazılmış əsərlər tamamilə yeni mövqedən tədqiq edilmiş və fərqli nəticələr əldə olunmuşdur; Azərbaycan-

Türkiyə ədəbi prosesləri getdikcə bir-birinə daha sıx bağlanmışdır. Türkiyədə çap edilən əsərlər Azərbaycanda, Azərbaycanda nəşr olunanlar isə Türkiyədə oxunur və təhlilə cəlb edilir. Bu isə vahid ədəbi prosesin yaranmasında tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur; ədəbi əlaqələr ədəbiyyatın təsir dairəsinin genişlənməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Bütün bunlar ictimai-siyasi sahədə olduğu kimi, Azərbaycan və Türkiyə ədəbi, mədəni, elmi mühitinin də vahid bir məkana doğru yol aldığı və bu işdə ədəbiyyatın, bədii düşüncənin və ədəbiyyatşünaslığın vacib rol oynadığını göstərir.

V fəslin “Müasir Azərbaycan poeziyasının araşdırılması problemləri” adlanan ikinci paraqrafında qeyd olunur ki, Azərbaycan şairləri müasir Türkiyə ədəbi prosesinin və elmi-nəzəri mühitin diqqət mərkəzindədir. Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, müstəqillik illərində müasir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına Türkiyədə maraq artmışdır. Onların kitabları bu ölkədə nəşr edilmiş, haqqında müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələr yazılmış və araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan şairlərindən Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz və digərlərinin yaradıcılıqları Türkiyə ədəbi prosesinə daxil olmuşdur. Onların əsərləri Türkiyədə dərc edildiyi kimi yaradıcılıqları haqqında məqalələr və tədqiqat əsərləri də yazılmışdır.

Türkiyədə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr edilmiş bir neçə elmi konfrans keçirilmişdir. Atatürk Kültür Mərkəzinin "Erdem" məcmuəsi şairin yaradıcılığına 2010-cu ildə nəşr olunmuş xüsusi sayını həsr etmişdir³³. Məcmuədə türk alimlərindən Nurullah Çətin, Hüsniyə Zal Mayadağlı, Məhməd Fateh Kanter, Mitat Durmuş, Bayram Gündoğdu, Ərdal Karaman və digərlərinin elmi məqalələri yer almışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr edilmiş onlarla tədqiqat işi yazılmışdır. Əli Yavuz Akpınar, Şərif Aktaş, Şuayip Karakuş, Nəsrin Feyzioğlu və digər tədqiqatçılar şairin yaradıcılığını, vətəndaşlıq lirikasını türk elmi-nəzəri düşüncəsi baxımından qiymətləndirməyə çalışmışlar. Türkiyədə yazılan dissertasiya

³³ Erdem Dergisi. Bahtiyar Vahapzade özel sayısı. –Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, –2010. Sayı 57, – 201 s.

işlərində, monoqrafiya və məqalələrdə şairin yaradıcılığına yeni baxışdan yanaşılmış, türk dünyası kontekstində elmi-nəzəri qiymətini almışdır. Həmin tədqiqatlarda şairin poeziyası və dramaturgiyasının başlıca mövzusu olan insan probleminə geniş yer ayrılmışdır. Tədqiqatçı Nəsrin Feyziyev şairin şeirlərini təhlil edərkən diqqəti ədəbiyyatın başlıca problemlərindən olan insan konsepsiyasına yönəldərək yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dünyasında yaşayan insan çox narahatdır. O, ikitərəfli gərginliyin tam ortasındadır. Bu insan şairin öz dünyası ilə mövcud olduğu dünyadır ki, bu da parçalanmış Azərbaycandır. O insan da bunların arasında sıxılıb qalmışdır. Şeirlərindəki insan şairin özüdür və özünü ifadə edərkən də istinad etdiyi atasıdır³⁴.

Türkiyədə Məmməd Arazın yaradıcılığı da araşdırılmışdır. Həmin araşdırmalarda şairin özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçməsi və özündən sonrakı poeziyaya təsiri məsələləri başlıca yer tutur. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, şairin ədəbi şəxsiyyəti, əsərləri və sənəti Türkiyədə daha tez anlaşıldığı üçün xalq tərəfindən sevilir. Ədəbiyyatşünas Saleh Okumuşun monoqrafiyası şairin yaradıcılığına həsr edilmiş ilk tədqiqat əsərlərindəndir³⁵.

V fəslin “Çağdaş Azərbaycan nəsrinin tədqiqi məsələləri” adlanan **üçüncü paragrafında** qeyd olunur ki, müasir Azərbaycan nəsrinə və onun problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında geniş araşdırılmış, Anar, Elçin, Kamal Abdulla və digər müasir yazıçıların yaradıcılığı ayrı-ayrı problemlər üzrə təhlil edilmiş, məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yazılan məqalə və tədqiqat işləri digər dövrlərlə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Sevinc Çokum, Yıldırım Gencosmanoğlu, Bilge Ərcilasun, Yusuf Gedikli, Əhməd Kabaklı, Feridun Andaç, Sedat Adıgözəl, Ayşə Atay və digərlərinin araşdırmaları əhəmiyyətlidir.

Anar, Elçin və Kamal Abdullanın əsərləri türk dilinə uyğunlaşdırıldığı üçün geniş marağa səbəb olmuş və araşdırmalar aparılmışdır. Əsərləri türk dilinə uyğunlaşdırılmayan yazıçıların

³⁴ Feyziyev, N. Bahtiyar Vahabzade'nin Şiirlerinde İnsan // –Erzurum: –A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –2006. Sayı 30, –s.111-123.

³⁵ Okumuş, S. Çağdaş Azerbaycan Şairi Memmed Araz / S.Okumuş. –Ankara: Diyanet Yayınları, –2009. –384 s.

yaradıcılığı müəyyən mənada araşdırmalardan kənar qalmışdır. Sedat Adıgözəl yazıçı Elçinin romanlarını dərinlən təhlil etmişdir³⁶.

Tədqiqatlar müasir Azərbaycan bədii nəsrinin Türkiyədə böyük marağa səbəb olduğunu, əsərlərin türk dilinə çevrildiyini və geniş araşdırmalar aparıldığını göstərir. Təhlillərdən aydın olur ki, Azərbaycan nəsrinin Türkiyədə tədqiqi məsələlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi aktualdır.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqata dair elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, ədəbiyyatın qarşılıqlı olaraq həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə sistemli və davamlı olaraq tədqiqi onların yaxın ədəbi mühit kontekstini ortaya qoyur. Azərbaycan ədəbiyyatına dair Türkiyədə aparılan tədqiqatların araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu ədəbiyyat onları yalnız əlaqələr baxımından deyil, həm də yaxın, bəzən isə eyni ədəbi mühit kontekstində maraqlandırmışdır. Həm strukturu, həm də məzmun və problematikası baxımından zəngin və çoxtərəfli olan həmin araşdırmaların öyrənilməsi aşağıdakı elmi-nəzəri nəticələrə gəlməyə imkan verir:

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən geniş və hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlar yalnız xalq ədəbiyyatının zənginliyini ortaya çıxarmamış, həm də Azərbaycan folklorşünaslığına yeni xüsusiyyətlər gətirmişdir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının problemə tamamilə başqa bir baxımdan yanaşması onun müxtəlif çalarlarını ortaya qoymuşdur. Türk folklorşünaslarının araşdırmalarında Azərbaycandakı tədqiqatlardan faydalanmaları da problemə kompleks yanaşmanı şərtləndirmişdir. Belə tədqiqatlar gətdikcə orta elmi-nəzəri fikirlərin yaranmasına imkan verəcəkdir;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatına dair apardığı tədqiqatlarda folklor problemlərinin müxtəlifliyi və zənginliyi özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu tədqiqatlarda xalq ədəbiyyatı həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən araşdırma obyektidir. Nəticədə Türkiyədə Azərbaycan folklorunun davamlı və sistemli tədqiqatçıları nəsli yetişmiş və formalaşmışdır. İsmayıl

³⁶ Adıgözəl, S. Elçin. Edebiyat Sosyolojisi Açısından Romanları / S.Adıgözəl. –Ankara: Bengü, –2011. –304 s.

Hikmət Ərtaylan, Məhməd Fuad Köprülü, Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən, Doğan Kaya, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əli Qafqasyalı, Saim Sakaoğlu, Funda Bulut, Ənvər Uzun, Nail Tan və digər onlarla tədqiqatçı Azərbaycan folklorunun müxtəlif problemlərini tədqiq etmişdir. Əsasən nəzəri və müqayisəli təhlil əsasında aparılan tədqiqatlarda ortaq elmi-nəzəri fikirlər formalaşdırılmış, yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur;

– Azərbaycan dastanları və xalq hekayələri də Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən araşdırma obyektinə olmuşdur. Dastanlardakı Azərbaycan və Türkiyə bədii düşüncəsinin ortaq problemləri bu mövzunun geniş və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Azərbaycan dastanlarının tədqiqi əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır: dastanlar müxtəlif variantlarda toplanılıb nəşr etdirilmişdir; onlar haqqında elmi-nəzəri araşdırmalar aparılmışdır; dastanların Türkiyə ərazisindəki variantları ilə müqayisələr edilmişdir. Dastanların araşdırılmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin tədqiqatlarda kənar yanaşma və müqayisələr vardır. Tək bir variantı ilə müəyyən yekdil fikrə gəlmək mümkün olmadığı üçün dastanların bir neçə variantının müqayisəli tədqiqi onun bədii mətnini və araşdırmaları zənginləşdirmişdir;

– Türkiyədə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Azərbaycan mühitinə bu dastan Türkiyə tədqiqatçısı Kilisli müəllim RUFƏTİN İSTANBULDA nəşr etdirməsindən sonra daxil olmuşdur. Dastan Orxan Şaiq Gökyay və Muharrəm Ergin tərəfindən bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Nihad Sami Banarlı, Pertev Naili Boratav, Fəxrəddin Kırzioğlu, Semih Tezcan və digər alimlərin araşdırmalarında problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmışdır;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan aşığı yaradıcılığının tədqiqi başlıca yerlərdən birini tutmuşdur. Tədqiqatçılardan Məhməd Fuad Köprülü, Pertev Naili Boratav, Ənvər Aslan, Əli Duymaz, Ənvər Uzun, Nail Tan, Əli Qafqasyalı və digərləri öz əsərlərində problemə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışlar. Onlar yalnız bədii mətni təhlil etməklə kifayətlənməmiş, həm də yeni variantlar ortaya çıxarmışlar. Azərbaycanda aşığı

yaradıcılığının geniş araşdırılmasına baxmayaraq, Türkiyədəki tədqiqatlar ona zənginlik və müxtəliflik gətirmişdir;

– Azərbaycan klassik ədəbiyyatı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında geniş tədqiq edilmişdir. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi və digərlərinin həyatı, yaradıcılığı təhlil edilmiş, əsərlərinin yeni nəşrləri hazırlanmışdır. Türk ədəbiyyatşünaslarından Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Hüseyin Ayan, Hasibe Mazioğlu, Seyfəddin Altaylı və başqalarının tədqiqatlarında klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə nəzər yetirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək zənginləşmişdir;

– Türkiyədə aparılan tədqiqatlarda ərəbdilli, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına o qədər də diqqət verilməmişdir. Araşdırmalarda anadilli ədəbiyyat xüsusi yer tutmuşdur. Bu baxımdan İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının tədqiqi diqqəti daha çox cəlb edir. Şairin həyatı və ədəbi irsi XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiq edilmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Məhməd Fuad Köprülü, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Məhməd Şakir, Əli Yavuz Akpınar və digər tədqiqatçılar İmadəddin Nəsiminin həyatı, mühiti, təxəllüsü, əsərlərinin nəşri məsələlərinə həsr edilmiş fundamental tədqiqatlar aparmışlar. İmadəddin Nəsiminin ayrı-ayrı şeirlərinin və tuyuqlarının tapılıb üzə çıxarılmasında da Türkiyə alimlərinin böyük rolu olmuşdur;

– yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması da Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yer tutmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Məhməd Fuad Köprülünün bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı problemlərinə həsr edilmiş tədqiqatları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hər iki tədqiqatçının dövrləşdirmə konsepsiyası yeni ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İctimai-siyasi proseslər ədəbiyyata, ədəbiyyat da ictimai həyata və insanlara təsir göstərmişdir. Lakin

ilk yanaşmalardan olduğu üçün həmin dövrləşdirmələrin müsbət tərəfləri ilə yanaşı bəzi yanlışlıqları da vardır;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının şəxsiyyət kimi ən çox maraq göstərdiyi və tədqiq etdiyi ədiblərdən biri Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Bu da onun yenilikçi baxışları ilə əlaqədardır. Böyük mütəfəkkirin ədəbi mühiti və yaradıcılığı Məhməd Fuat Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Ziya Göyalp, Yusuf Akçura, Feyzi Aküzüm, Əli Yavuz Akpınar, Hüseyn Tuncər və digər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, yenilikçi yazıçı olaraq qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatlarda sovet dövründə Azərbaycanda deyilməsi mümkün olmayan fikirlər yazılmış və yaradıcılığına obyektiv qiymət verilmişdir;

– tədqiqatlarda Türkiyə-Azərbaycan ədəbi mühitlərinin qarşılıqlı təsir imkanlarına da geniş yer verilmişdir. Qarşılıqlı əlaqələr yalnız ictimai dəyərinə, mədəni aspektlərinə, estetik və psixoloji təsir dairəsinə görə başlıca mahiyyət qazanmır, həm də insanın düşüncə tərzini genişləndirir, dünyagörüşünü zənginləşdirir, tədqiqat işlərinin aparılmasına təsir göstərir. Məhməd Əmin Yurdaqul, Tofiq Fikrət, Əbdülhəq Hamid Tarhan, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm və digər şairlərin Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Sur, Əhməd Cavad və digər ədiblərin Türkiyə mühiti ilə əlaqələri qarşılıqlı yaxınlaşmanı və zənginləşməni təmin etmişdir. Bu vəziyyət ədəbiyyatşünaslığın inkişafına imkanlar yaratmışdır;

– Azərbaycan ədəbiyyatında iki qardaş xalq arasında ədəbi dostluğa ən yaxşı nümunə sovet dövründə adının çəkilməməsinə baxmayaraq, Bakıda dərc edilən "Qardaş köməyi" dərgisi olmuşdur. Məcmuədən əldə olunan gəlir Birinci Dünya müharibəsində Türkiyədə müharibədən zərər çəkənlərə verilmişdir. Dərgi Türkiyədə tədqiq edilmişdir. Türkiyə tədqiqatçıları dərc olunan əsərləri bədii cəhətdən qiymətləndirməklə yanaşı onların ideoloji məzmununa, qardaşlıq xüsusiyyətinə də diqqət vermişlər. Bütün sonrakı dövrlərdə dərginin ictimai və ədəbi mühitə təsiri özünü qoruyub saxlamışdır;

– Azərbaycan romantizmi, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı və müxtəlif problemləri haqqında Türkiyədə tədqiqat işləri yazılmışdır. Məhməd Fuad Köprülü, Əli Erol, Ənvər Uzun, Əli Yavuz Akpınar və digərlərinin tədqiqatları özünün elmiliyi ilə fərqlənir. Lakin tədqiqat işləri arasında elələri də vardır ki, romantizm araşdırmalarına yeni bir şey əlavə etmir, sadəcə məlumat xarakteri daşıyır. Bəziləri isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatların xülasəsindən ibarətdir;

– XX əsrin 20-ci illərində sovet-Türkiyə siyasi münasibətlərinin səviyyəsi Azərbaycan ədəbi, elmi mühitində türk alimlərinin fəallığına imkan yaratmışdır. Muhiddin Birgən, İsmayıl Hikmət Ərtaylan və digərlərinin fəaliyyəti həmin mühiti zənginləşdirmiş, eyni zamanda tədqiqatlara imkan vermişdir. Lakin bu proses çox davam etməmiş və iki ölkə arasında siyasi münasibətlər soyuqlaşdığından onlar Azərbaycandan getmişlər;

– Türkiyə ədəbiyyatşünası və ictimai xadimi Məhməd Fuad Köprülünün tədqiqatlarının təhlilinə geniş yer verilmişdir. Onun Azərbaycan dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatına dair araşdırmaları dəyərləndirilmişdir. Alimin tədqiqatları Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında və yeni konsepsiya ilə yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhməd Fuad Köprülü ilə yanaşı Muhiddin Birgən və İsmayıl Hikmət Ərtaylanın da tədqiqatlarında yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin istiqamətlərini də aydın görmək olar. Həmin araşdırmalarda Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi üçün yeni faktlar vardır;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan mühacirlərinin yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatlar da mühüm yer tutur. Əli Heydər Bayat, Əli Yavuz Akpınar, Fəxrəddin Sakal, Ömər Özcan, Ufuk Özcan, Yalçın Özkaya və digərlərinin tədqiqatlarında mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemləri tədqiq edilmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cabbar Ərtürk, Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Gültəkin, Əhməd Cəfəroğlu yaradıcılığı, "Yeni Kafkasya", "Azərbaycan Yurd Bilgisi" məcmuələri üzərində aparılan tədqiqatlar elmi sanbalı və məzmunu ilə seçilir. Araşdırmaların bir çoxu mühacirətşünaslığı zənginləşdirmişdir. Bu tədqiqatların əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, onlar yazılarkən Azərbaycanda olmayan arxiv

materiallarından və mətbuat orqanlarından geniş istifadə edilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün zəngin mənbə rolunu oynayır;

– Türkiyədə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığına, şəxsiyyətinə həsr olunmuş tədqiqat işləri aktuallığı ilə seçilir. Yusuf Akçura, Ziya Göyalp, Əli Heydər Bayat, Əli Yavuz Akpınar, Səməd Ağaoğlu və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının mərhələ və problemləri, şəxsiyyətləri, ictimai-siyasi mühitin xarakteri və inkişaf meyilləri təhlil edilmişdir;

– sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasına Türkiyədə az yer verilmişdir. Bunun da başlıca səbəbi ədəbi əlaqələrin zəifliyi və kommunist ideologiyasının təsiri altında yazılmış əsərlərə laqeyd münasibətin mövcudluğu olmuşdur;

– dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin səviyyəsi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin türk ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılmasında yeni keyfiyyət mərhələsi açmışdır. Azərbaycanın şair və yazıçılarının əsərlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin sayı artmışdır;

– müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması Türkiyə elmi-nəzəri fikrində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə və Məmməd Arazın həyatı və yaradıcılığı Türkiyədə ən çox öyrənilən problemlərdən biridir. Onların yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçən Azərbaycan istiqlalı, bölünmüş vətənin bütövlüyü, türk xalqlarının birliyi və ana dili – türk dilinin tərənnümü bu tədqiqatların başlıca mövzudur. Tədqiqatçılardan Şuayip Karakuş, Ərdal Karaman, Nurullah Çətin, Mitat Durmuş, Hüsniyə Zal Mayadağlı, Şerif Aktaş, Nəsrin Feyzioğlu, Bayram Gündoğdu, Saleh Okumuş və digərlərinin araşdırmaları mövzu və problematikasına, xarakterinə görə müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir;

– Anar, Elçin, Kamal Abdulla və başqalarının yaradıcılığı da Türkiyədə geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əli Yavuz Akpınar, Bilge Ərcilasun, Fikrət Türkmən, Aysə Atay, Sevinc Çokum,

Sedat Adıgözəl, Selim Çonoğlu və digər türk alimlərinin araşdırmalarında Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığına fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmış və təhlillər aparılmışdır.

Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin araşdırılması aşağıdakı məsələləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

– Ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi "Bir millət, iki dövlət" anlayışı Azərbaycan və Türkiyə arasında ədəbi əməkdaşlığın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsinə şərtləndirmişdir;

– ədəbiyyatın və bədii söz sənətinin hər iki ölkənin ictimai mühitində rolu və çəkisi daha da artmışdır;

– dövrü mətbuat, jurnal və qəzetlərlə yanaşı müasir texnoloji proseslər, internet resursları bədii əsərlərin yayılmasını genişləndirmiş, vahid ədəbi prosesin formalaşmasına imkan yaratmışdır;

– Azərbaycanda və Türkiyədə çap olunan kitab, antologiya və almanaxlar ədəbi əlaqələrin formalaşmasında və inkişafında başlıca rol oynayır;

– bədii düşüncə ilə yanaşı ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq da ədəbi mühitlərin yaxınlaşmasını zəruri edir;

– Azərbaycan ədəbiyyatı özünün yayılma məkanını və istiqamətini daha da genişləndirir;

– Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühiti getdikcə bir-birinə daha sıx bağlanır. Bu isə vahid ədəbi prosesin yaranmasında tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Həmin xüsusiyyətlər ictimai-siyasi sahədə olduğu kimi ədəbi, mədəni, elmi mühitin də iki ölkə arasında vahid bir hədəfə istiqamətləndiyini və bu yolda ədəbiyyatın, bədii düşüncənin və ədəbiyyatşünaslığın önəmli rola sahib olduğunu, gələcəkdə də tədqiqat işlərinin aparılmasının vacibliyini və aktuallığını göstərir.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı elmi əsərlər çap edilmişdir:

1. Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri // Azərbaycanın görkəmli şərqsünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, –Bakı: Nurlar NPM, –2014, –s.166-168.
2. Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı: Elm və təhsil, –1-2 dekabr, –2015, –s.497-501.
3. Azərbaycan-Türkiyə Edebi İlişkileri // Azərbaycanşinaslık: “Geçmiş, Bugünü ve Geleceği” (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih) Uluslararası Sempozyumu, –Kars: Kafkas Üniversitesi –21-23 Ekim, –2015, –s.623-630. **(Türkiyə).**
4. “Ozan-aşiq” kəlməsinin Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında mənə və tarixçəsinə dair // Ümummillə lider Heydər Əliyevin 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları, –Bakı: Mütərcim, –4-5 may, –2017, –s.404-405.
5. Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığı Türkiyə elmi düşüncəsində // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri mövzusunda Bakı Slavyan Universitetində keçirilən konfrans, –Bakı: Mütərcim, c. 2. –2017, –s.141-147.
6. Nəsimi yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // “Nəsimi-600 – Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün...” III beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı: Elm, –23-24 iyun, –2017, –s.300-303.
7. Azərbaycan romantizmi problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // “Hüseyn Cavidin sənət fəlsəfəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, –Bakı: ADMİU, –24-25 oktyabr, –2017, –s.131-135.
8. İsmayıl Hikmet Araştırmalarında Azərbaycan Edebiyatı Tarihi ve Edebiyat Tarih Bilimi Meseleleri // Международная Тюркская Академия. Материалы II Форума Гуманитарных Наук «Великая Степь», –Астана: «ҒЫЛЫМ» баспасы, –2017, Ч. II, –с.313-317. **(Qazaxistan).**

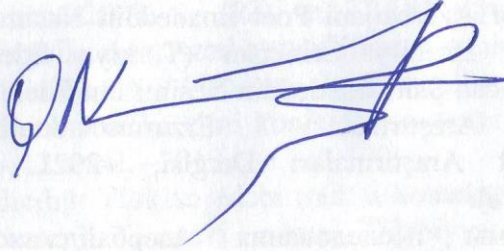
9. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında klassik Azərbaycan poeziyasının araşdırılması problemləri // –Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərlər jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, –2017. № 2, – s.156-163.
10. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbi mühitinin formalaşmasında türk yazarlar faktoru // –Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat Məcmuəsi, –2017. C. XXXI, –s.288-295.
11. Азербайджано-турецкие литературные связи в начале XX века // –Махачкала: Вестник Дагестанского Государственного Университета, Серия 2. Гуманитарные Науки, – 2017. Выпуск 24, Том 32, –с.60-67. **(Rusiya)**.
12. Məhməd Fuad Köprülü və Azərbaycan ədəbiyyatı // –Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2017. c. VIII, №4, –s.74-81.
13. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // –Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2018. №1(105), –s.260-264..
14. Mehmet Fuat Köprülü ve Azerbaycan Edebiyatı // TÜRKKÜM – 2018. Çin Seddinden Adriyatike. Geleceğe Bakış Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Bildiri Özetleri, –Balıkesir: Burhaniye, –05-08 Eylül, –2018, –s.160. **(Türkiyə)**.
15. Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // “Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadov qıraətləri”) mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı: Papirus NP, –2018, –s. 480-484.
16. Azerbaijani Literature In The Literary and Theoretical Thought of Turkey // –Киев: Весник Киевського Національного Университету имени Тараса Шевченка. Схидни мови та Литератури, –2018. №1(24), – p. 50-57. **(Ukrayna)**.
17. Yeni Kafkasya Dergisinde Kafkasya Halklarının Münasebetleri Meselesi // –Ankara: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, –2018. C. 10, № 40, – s.237-241. **(Türkiyə)**.

18. Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində // –Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, –2018. №4 (36), –s.10-16.
19. Парадигма «Кавказского дома» в эмигрантной печати Азербайджана // –Алматы: Вестник Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Серия Историческая, –2019. №1 (92), –с.177-181. **(Qazaxıstan)**.
20. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrində Hüseyn Cavidin rolu // “Hüseyn Cavid və dünya ədəbiyyatı” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: Mütərcim, –12 aprel, –2019, –s.185-190.
21. Anar yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində // –Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq beynəlxalq elmi jurnalı, –2019. №1, –s.116-120.
22. “Kardeş Yardımı” Dergisi Türkiye Araştırmalarında // “100.Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti. 1918’den Günümüze Azerbaycan” Uluslararası Kongresi Bildirileri, –Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, –26-27 Mayıs, –2019, –s.521-526. **(Türkiyə)**.
23. Azərbaycan aşiq şeirinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi məsələləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi Elmi əsərlər, İctimai və humanitar elmlər seriyası, –2019. Cild 15, –s.215-219.
24. “Yeni Qafqaziya” dərgisində “Qafqaz evi” ideyası // Qafqazşünasların II beynəlxalq forumu: [2 cildə], –Bakı: RS Poliqraf, c. 2. –23-24 may, –2019, –s.512-517.
25. Azerbaijan Literature in the Literary and Theoretical Thought of Turkey // –Belgrade: Cultural Identity of Azerbaijan. Cultures in Dialogue, –2019. Book 2, – p.181-190. **(Serbiya)**.
26. Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələri // “Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri” respublika elmi konfransı, –Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, –25 oktyabr, –2019, –s.370-374.
27. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı // Azərbaycanda müasir ərəbşünaslığın banisi, əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100

- illiyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: Elm və təhsil, –18-19 dekabr, –2019, –s.133-135.
28. Azerbaijan-Turkey Literary Relations: from the Soviet Era to Independent // –Brasil: Laplage Em Revista, –2021. Vol. 7 (3A), –p. 24-31. **(Braziliya)**.
 29. Study of Azerbaijani Poet Imadeddin Nasimi’s Creativity in Turkish Literary Criticism (Türkiye Edebi Eleştirisinde Azerbaycan Şairi İmadeddin Nesimi’nin Edebi Kişiliği Üzerine Yapılan Araştırmalar) // –Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, –2021. №72, –s.1-10. **(Türkiyə)**.
 30. Проблемы исследования Азербайджанского устного народного творчество в турецком литературоведении // –Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalı, Sosial və humanitar elmlər seriyası, – 2021. c.17, №3, –s.22-27.
 31. Проблемы изучения эпоса «Китаби Деде Коркут» в Турции // –Bakı: Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021. №3, – s.162-167.
 32. Проблемы периодизации азербайджанской литературы в турецком литературоведении (на основе произведений Мехмета Фуата Кепрюлю) // –Bakı: Bakı Avrasiya Universitetinin Sivilizasiya elmi-nəzəri jurnalı, –2021. C.10, №3, – s. 124-131.
 33. Об исследовании творчества Али Бека Гусейнзаде в Турецком литературоведении // –Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021. №4, - s.77-82.
 34. Bahtiyar Vahapzade’nin Edebi Kişiliği: Türkiye Edebi Araştırmalarında // 1.Uluslararası Türkoloji Kongresi: “Araştırmalar ve Yönelimler”, Karabük: Karabük Üniversitesi, – 16-18 may, – 2022, – s.74. **(Türkiyə)**.
 35. Türkiyə araştırmalarında Əhməd Ağaoğlunun ədəbi-elmi yaradıcılığı, siyasi ictimai fəaliyyəti haqqında // International Conference Azerbaijani Oriental Studies in the Context of

East-West Scientific-Cultural and Socio-Political Dialogue,
–Bakı. –December 14-15, – 2022. – s.329.

36. The Issue of Independence of the Peoples of the Caucaus in the
Journal Yeni Kafkasya // –İstanbul: Yakın Dönem Türkiye
Araştırmaları, –2022. №42, –s. 291-312. (Türkiyə).

Dissertasiya işinin müdafiəsi 16 noyabr 2023-cü il tarixində saat 13:30 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05–Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-Az-1143, Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt Zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 oktyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.09.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 77414

Tiraj: 100